им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

ШЫН

№ 224 (15198) ◆ 1993 чылдың ноябрь 26, пятница ◆ Солунга ат салыр шагы 20.20. ± Садар өртээ 20 рубль.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

Берге байдалда

таварышкан зонада

УЛУГ-ЛА ДҮВҮРЕНЧИГ ЭВЕС

Барык-ла ийи неделя бурунгаар барыын кожууннарның девискээринге улуг хар чагган. Байдал ынчаар тургустуна бээри билек, Тыва Республиканың Чазаа ол кожууннарны берге байдалга таварышкан зонага кирр санаан. Оларның аразында Бай-Тайга кожууну база кирип турар. Бо хүннерде бо районда байдал кандыгыл дээрзин бистиң корреспондентивис көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги А. Х. Сүге-Маадырдан телефон дамчыштыр сонуургаан. Александр Хертекович амгы байдалды кысказы-биле мынчаар тайылбырлаан:

— Бистиң кожууннуң девискээринге улуг хар дүжүптери билек, малчын коданнар аразынга аргыжары бергелей берген. Чамдык черлерге мал одарладыры кызамдаан. Ынчалза-даа кожууннуң болгаш ажыл-агыйларның удуртукчулары, тускай эртемниглери чогуур хемчеглерни алган соонда байдал чүгээртээн. Аргыжылга оруктары ам кайда-даа бар. Ынчан соок 30-35 градус чедип турган болза, амгы хүннерде намдай берген. Аргыжылга экижий бергени-биле малга бээр чем аймаа чедиртиривээни кыштагларже ону чедирер ажылдарны ам чорудуп тур бис. Кожууннуң ажыл-агыйлары кывар-чаар материалдарны ам эвээш-биченеп ап турар. Мындыг хемчеглерни ап келгенивис түңнелинде амдызында чудап, баксыраан мал коданнарда чок. Улуг хар чагганының баштайгы хүннеринде биске бергелер турган, ынчалза-даа Чазак доктаалында айыткан черлерден биске мынчага чедир дуза чедирип кым-даа келбеди. Бүгү-ле айтырыгларны боттарывыстың күжүвүс-биле шиитпирлеп тур бис.

(Бистиң корр).

КЫШТАН ХҮР АЖЫРАР

Өвүрде «Ак-Чыраа» совхозтуң Чалааты хойжу бригадазының малчыны Дүкчүү Кызыл-Уругнуң өг-бүлези кыштаглаашкынга эске эш-өөрү-биле бир дөмей мяк белеткенип алган. Чинге-Сайырзы кыштаанда 12 тонна сигенни, 4 тонна суланы чедиргеш, сарааттап алган. Чаш мал кажаазынга тегер кургаг өдээ база четчир.

Бо ажыл-агыйда Эрелчин Кутузов, Момбураа Тумат, Орлан Хапылан, Марина Монгуш, Даваа Шырап оларның өг-бүлелери мал кыштаглаашкынынга база-ла багай эвес белеткелдиг болуп турар. Бо хүннерде Чалааты хойжу бригадазының кыштагларында 128 тонна сигенни чедирген. Совхозтуң механизаторлары Сергей Куулар, Аяк-оол Түлүш, Мерген Кыргыс, Шолбан Кутузов малчыннар турлагларынче сигенди, олаар чүүл сөөртүп чедирерин уламчылап турар.

Найгын-оол **ДАМДЫН.**
Чаа-Сүүр суур.

Соңгулдаларга уткуштур

* * *

Соңгулдаларга белеткел ажылдары чер-черде калбарган. Кызылдың соңгулда участоктарында соңгукчуларның чизе-данзызын тургузары үргүлчүлээн. Депутаттарга кандидаттарны бүрүткээрин доозупкан.

Кызыл хоорайның поликлиниказының коллективи улуг эмчи Хертек Дамдыновна Найырны Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга кандидат кылдыр депшиткеннер. Хертек Дамдыновна эмчилеп ажылдаа-ла, он сес чыл болган. Амгы үеде ол СПИД аарыгга удур профилактиктиг ажылдарны чорудуп турар.

Ол депутаттың кандидадын Кызылдың № 1 Чөөн талакы соңгулда округунга бүрүткээн.

ЧУРУКТА: Любовь Брацун, Хертек Найыр, Раиса Дроздова.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

◆ ◆ ◆

УЖУРАЖЫЛГАДА — ИШТИКИ ХЕРЕКТЕР САЙЫДЫ

Ам кайда-даа соңгулда мурнунуң суртаал ажылдары эгелээн: партиялар, ниитилел шимчээшкиннер, кандидаттар боттарының программалары-биле соңгукчуларны таныштырып турар. Бистиң республикага Федералдыг Хурал депутаттарының кандидаттарынга соңгулда кампаниязының үезинде деңнелгелдиг байдалдарны тургузары-биле ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак ноябрь 19-тан эгелеп соңгукчулары-биле ужуражып чедеринге чиик автомашиналарны кандидаттарга үндүрүп бээр дугайында шиитпирни хүлээп алган. Ынчангаш кандидаттар чер-черде соңгукчулар-биле ужуражырынга таарымчалыг аргаларлыг болганнар.

Федералдыг Хурал депутадынга кандидаттарның бирээзи — ТР-ниң иштики херектер сайыды, генерал-майор В. Б. Кара-Сал бо хүннерде Бай-Тайгада чаңгыс чер-чурттуглары-биле ужурашкылаан. Кожууннуң Бай-Тал, Кара-Хөл Тээли суурларынга чоң ону хөлчүт чылыг хүлээп ап, чаңгыс чер-чурттуу сайыттың деткээннер. Кандидат бодунуң программазы-биле таныштырып, хөй санныг айтырыгларга харыыларны берген.

Соңгукчулар боттарының ээлгээнде чагыг-сүмелерин берип, боттарының сагыш човаашкыннары-биле үлешкеннер.

В. Б. Кара-Сал ооң дараазында Барыын-Хемчик кожууннуң Кызыл-Мажалыкка ужуражылганы эрттирген.

Ам ол Чөөн-Хемчик болгаш Сүт-Хөл кожууннарда соңгукчулар-биле ужуражылганы эрттирип турар.

Бистиң корр.

УЛАМЧЫЛАВЫШААН

ШАГААН-АРЫГ. Улуг-Хемниң № 24 соңгулда округундан Тыва Республиканың Дээди Хуралынга депутаттың кандидаттары «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң ажылчын кооперациязының баштаар чериниң даргазы Чаш-оол Кыргысович Айыр-Санаа биле кожууннуң культура килдизиниң методизи Кара-оол Донгакович Натпий-оол соңгукчулар-биле ужуражылгаларын эгелээн.

Депутаттың кандидады Ч. К. Айыр-Санаа Торгалыгның соңгукчулары-биле ужурашкан. Бүзүреттирген кижизи депутаттың кандидадының допчу намдарын, ажыл-чорудулгазын чыылганнарга таныштырган. Депутаттың кандидады бодунуң программазының утказын чугаалап берген. Ужуражылгага санал берген соңгукчулар депутаттың кандидадын деткип, соңгулда хүнүнде төлептиг кандидат дээш бадылаашкынын бээринче өөрүн кыйгырган.

ТЭЭЛИ. Кожуун төвүнүң Культура бажыңынга кожуун чагыргазының даргазынга кандидаттар кожуун Совединиң даргазының оралакчызы турган Мария Ооржак, Шуй суурда башкы Ким Сарыг-Донгак, кожуун чагыргазының даргазы Наскыл-оол Ооржак, Кызыл-Даг көдээ Совединиң даргазы турган Юрий Салчак соңгукчулар-биле ужурашкан.

Кожуун чагыргазының даргазынга кандидаттар боттарының программаларын тус-тузунда таныштырып, кожууннуң экономиказын экижидерде, чонуң социал камгалалын күштелдирерде чүнү кылыр бодап турарын чугаалап бергеннер.

Орта чүве чугаалаан соңгукчулар кандидат бүрүзүнүң программазын чүүлдүгзүнүп деткээн, кым дээш бадылаашкынын бээрин чугаалап турганнар.

Ужуражылгалар уламчылавышаан.

«Шынның» рейдизи

СООК КАЖААЛАР. СИГЕН-ШИРБИИЛИ ЧОК

Кыштаглаашкынга белеткенир, турлагларны септээр дугайында чугаа чай эгезинде-ле тус-тус ажыл-агыйларның контораларынга дыңналып, харын-даа солуннарга парлаттынып, радиога дыңналып, телевизорга көргүзүп турган. Октябрь 1-де бүгү малчыннар кыштагларынче көжүп кирген дээрзин Улуг-Хем кожууннуң совхозтарының удуртукчулары бир үн-биле көдээ ажыл-агый эргелелинге дыңнаткаңнар-даа.

Ноябрь эгезинде кааң, чылыг хүннер хенертен хаттыг, дүвүлүг соок кыш-биле солушкан. Айның ортан үезинде агаарның соогу 30 градустан ыракта ашкан. Шак ындыг соок хүннерниң бирээзинде рейдиниң киржикчилери «Күш-ажылдың хостуу» каттышкынының Калбак-Чыраа деп черде Фаина Самданның кыштаанга четтивис. Аалдың ээлери мал-маганының чылыының арыглаап, сиген-ширбиилин салган, чай-даа чок. Чарба далганныг, витаминниг сиген далганын долдур урган саазын шоодайларны безин чыып салып алган.

— Өдек-кыштаавысты боттарывыс септеп алдывыс. Сиген-ширбииливис бар. Харын-даа эрткен чылгы сигенивис артып безин кевээр — деп, Фаина Донгаковна чугаалады.

Бо турлагга ийи кодан кыштаглап турар. Нити байдалы экии. Малы хүр улус болду. Ынчалза-даа мал сүт гарар кошпалары дылык.

— Кошпаларның дылыктаарын каңнап, дуглап каапта бис. Агар сандар акшавыс чок. Ынчангаш шалың акша саадап турар чүве. Акша тыптып келзе, бир-ле дугаарында, малчыннарга бээр бис — деп, каттыжышкынының директору Василий Чөржей-оол азады.

Торгалыг унунда үш кыштагга кирер дивиске, байдал барык-ла дөмей болду. Нити-малын онча-менди кыштаглап алырының аргалары бар. Чүгле Торгалыг сүт-барааш фермазында чылыдылга системазы орта ажылдавас.

Ол ажыл-агыйдан улаштыр «Арыскан» совхозтуң малчыннарынче хаптывыс.

— Эрткен кыштаглаашкынга арысканчылар эр-хей болган улус. Төрүүр чүс хойга онаалтыр чедеп дөрт хураганны камгалап, кожуунда малының бүгү чүзүн аайы-биле эзүлдезин чедип алган чаңгыс совхоз чүве — деп, көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги Салык Текеев олук ава чорук оон мактады.

Серлиг-Дөңде Александр, Алексей, Өртен-оол адашкыларның кыштаанга кээривиске хаалалары сөктүп бадып турар. Ындык таар дег кажаалыг болду. Үш чүс бежен сес төрүүр хою улуг кажааның бир чарымынга хонуп турар.

— Дииниг материалы чок. Улуг кажааны ийи үзүктеп алыр дээш чадаштывыс. Саян артындан бежен инек садып эккелген. Соокка шыдашпас доруучал эмытаннар-дыр. Дузалажыптар кижи чок, бергележип-ле тур бис — деп, адашкылар чаңгыс аас улус болду.

Өртен-оолдарга калаг, калбак манзалар-ла эккеп берзе, боттары ол бүгү ажылды кыла шаап алыр арга бар. Чаңгыс тележка ишти сиген дүшкен деп хомудадылар. Кыштагны долгандыр сарааттар эмгежок. Бензин, керосиннин өртек-үнези көвүдээн бо үеде бир сарааттан айтыртып алгаш, ону өйлеп сөөртүп ап болурунуң аргаларын тывар херек. Холунда эъттыг-даа, тракторлуг-даа улус болчук.

Кызыл-Хаакка баарывыска Норбу Мергенниң кыштаанда кажаазы шуут ажык. Хоюнуң борбаандылары доң, кырынга кылаштаарга шуут шылырар.

— Ыяш тыппайн шаг болган кижи мен. Ажок кылын ол манзалар айтып берди. Ам дораан оларның-биле аннак эжиктерни дуй шапкаш, чүгле хой үнер бичии хаалгажыгаш кылып алыйн — деп, Мерген чугаалады.

Соок дөртен градус чедип турда эжик, дуйдүү ажык кажаазын дуглап албайн, та чүнү бодап орган кижи. Кажаазында чаңгыс хөпээн сиген бар. Хоюн тараа хоорзазында одарладып турар.

Норбуларның үстүнде 172 хойлуг Кадыр-оол Сенденмааның хоюн оолдап эгелээн. Клеткаларда алды хураганны эмзирип тур. Кыштаанда түдүм-даа сиген чок малчын ол.

Шаандан тура мал-биле сүржүп келген хоочун малчынга каш борбак хой хүлээдип бергенин кайгадывыс. Өөнүң иштинде урук-лары эмежок. Бо малчынның кажаалары бүрүн чылыглаттынган ындазында эрыг-сиги кончуг.

Көдүргеде Кадр-оол, Калдар-оол Биче-оол алышкыларның кыштаа база-ла кышка белен эвес. Серизинде ойбак черни кылын хар дуглай бербээн болза, ооай кежээ сылдыстарлаа илден чыгы боор. Арган хураганнарны аңгылап азырап эгелей берген.

— Дүүн хүндүс Калдар-оол хой кадарып чорда ийи бөрү халчып келгеш, дөрт хураганны тудуп каапты. Кургулдайның ушта сол чиир эллептиг бөрүлер-дир. Алды хире чүвени балыглаан. Адар боолуг эвес, берге-ле чүве-дир — деп, Кадр-оол хомудады.

Кадр-оолдуң чанында «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң ажылчын кооперациязының хой, өшкүзү база бар. Бо чылгы хураганнар чер оъттаар аргажок. Хар улуг дүшкен. Көдүргеде оът-сиген бо чылын хирелиг болган. Ол хирезинде чаңгыс бичии тележка сигенни он ажыг хонук бурунгаар дүжүрген. Оозу төнүп турар. Хураганнар кодур, дүгү дүжүп турар.

Кадр-оолдардан ырак эвесте Дөргүн деп черде Төре Мөңгүн-оол кыштаглаан. Кажаазы база-ла эмдер-самдар. Сиген-ширбиили шуут чок.

— Иот кадарып турар боорувуска бисти тоор кижи-даа чок. Дарга-бошкаларывыс келбес-тир. Шак ынчаар ажылдаап болза кымга таарымчалыг? — деп, малчын хөңнүү сегледи.

«Арыскан» совхозтуң кайыда коданынга баарывыска, даргаларынга хомудаар улус болду. Совхоз директору Михаил Кара-Сал: — «Үнер дугайында биддиривишкин кинрген кижи мен. Арыскан улузунуң ажылдаары багай. Хөй чүве негеп турбаңар!» — деп дораазына ийи-даа малчын дыңнатты. Удуртукчу кижи шак ындыг байдалдыг турда, ээ-харысалга дугайында айтырыг хоюнак боор турары билдинир.

Арыскан сүт-барааш фермазының котельназы, сүт дамчыдар системазы 1992 чылдың декабрь 30-де доңуп калган. Амдытаа чедир чылыг кирип чадашкан. Совхоз оолдары ыңай-бээр чоруп турган, электри-биле сүт ижер аппаратты бус-биле чылыдар котелду тып алганнар.

Ону тургузуп бээри-биле көдээ электрижидер участоктуң кол инженери Н. Н. Аполлоновту дилээрге 2 сая акша негээн. Херек кырында Аполлоновтуң бригадазы сүт дамчыдар хоолайны ол аппараттарга кожупканындан өске чүнү-даа кылбаан. Совхоз директору ол ажылдарны кылырын бодунуң сантехниктеринден ойталааны кайгамчык. Моон мурнунда кандыг-бир тудуг кылыр дээнде эмяннарны хөлезилээри чаңчылдан ам-даа чыттывмаан директор эвес деп бе?!

«ҮТКА 25 чылы» совхозтуң Иштии-Хем сүт-барааш фермазынга кире бээривиске, думбей караңгызынга аза бер пастывыс. Бир бузук соңгадан каллар ыт үне халып чоруй барды.

Инектер соок, дошталган шала кырында хонуп турар. Чаңгыс-даа сайгылгаан чок. Чаш бызаалар турар кажаа база-ла соок. Чаңгыс борбак лампы халаннаан. Харлыг болуда бир бызааның хаңныг кежи дүрлү берген чыдыр.

— Бызаалар кодурлап турар. Ымыраа хораны-биле чаап турдувус. Дөрт бызаа өлдү. Черле хемчег албас болза, ат болду-даа — деп, салбыр эргелекчизи Николай Начын-оол куду көрүп алган тур.

Аараан малды эмнээр хемчеглер алдынмайн турары илдең. Иштии-Хем СБФ-ниң инектериниң-даа, бызааларының-даа деңгели дыка кошкак.

Суурдан ырак эвесте Кара-Чыраа ховузунда совхоз хөрээшнери эмнежок. Ооза чалаарда ыннаар чедирип, оларатккан болза кандыг дээр. Иштики курлавырларны ажыглавас деп чүвениң бар херечизи ол-дур.

Кыштаглаашкын изиг түлүк чоруп турар бо үеде үстүнде көргенивис чижектерден алгаш көөрге, байдал Улуг-Хем кожуунда дыка дүвүренчиг-дир. Удуртукчулардан эгелээш малчыннарга чедир ажыл чылдырар, ээ-харысалга чок чоруктар бар. Ынчангаш кожуун чагыргазы (К. Т. Куулар, Б. С. Седей) бо фактыларны кичээнгейге ап, толаргай хемчеглерни алыр, чамдык албан-дужаалдыг иштерни кичээндирер боор деп идегедивис.

Рейдиниң киржикчилери: М. М. СҮРҮҢ-ООЛ — ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының кол зоотехниги; К. ЧӨРЕВЕ — «Шын» солуннуң корр.

Удуртукчулардан эгелээш малчыннарга чедир ажыл чылдырар, ээ-харысалга чок чоруктар бар.

Республиканың одарладыр мал ажылының ажылдакчыларының 1993-1994 чылдарның кыштаглаашкынының үезинде социал камгалалының талазы-биле немелде хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Республиканың экономиказын экижидип, бижыктырарының талазы-биле, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны сайзырадыр болгаш көдээге чөөли-саң-дөө дузаламчызын тывыс талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар-даа, одарладыр мал ажылының ажылдакчыларының амыдырал-чуртталгазының байдалдары берге боор артпышаан турар. Хойжуларның, мал кадарчыларының болгаш чылгычыларының айда ортумак ажыл төлевири бүгү көдээ ажыл-агый талазы-биле ортумак ажыл төлевириниң хемчээлинден 2-2,5 катап эвээш болгаш оларны бээрин үргүлчү саададып турар. Оларның садыг, амыдырал болгаш медицина хандырылгалары чогуур деңнелге четпейн турар. Оон-биле чергедештир үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарынга өртектерниң үргүлчү өзүп турарындан херектиң байдалы улам-на хаалап турар. Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы, кожууннар чагыргалары, ажыл-агыйлар удуртукчулары малчыннарның социал камгалалының талазы-биле хемчеглерни чедир албайн турар.

Республиканың одарладыр мал ажылының ажылдакчыларының социал камгалалын экижидер сорулга-биле **доктаадыр болза:**

1. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы (Монгуш), Саң-хөө яамызы (Ондар), Чонуң социал камгалалының яамызы (Киров), Национал банкызы (Южаков), кожууннар чагыргаларының даргалары, ажыл-агыйлар удуртукчулары одарладыр мал ажылының ажылдакчыларынга ажыл төлевирлерин, пенсияларны болгаш өске-даа социал төлевирлерни эдилгелиг ай бүрүзүнүң 15-тиң хүнүнге чедир ыяап-ла бергеп турарын хандырар.

2. Хойжунуң, малчынның, инектиң, чылгычының болгаш сарлыкчының өг-бүле бүрүзүнге 20 муң рубль хемчээлдиг чаңгыс удаалыг акша дузаламчызын тус чер бюджеттеринден болгаш социал деткимче фондуларындан кожууннар чагыргаларының даргалары 1993 чылдың декабрьда тускайлаар.

3. Көдээ ажыл-агый яамызы (Монгуш), кожууннарның көдээ ажыл-агый эргелелдериниң, совхозтар, колхозтар болгаш коллективтиг бүдүрүлгелер удуртукчуларының бир ай хуусаа иштинде кылыр чүүлдери:

— доктааттынган нормативтерни өзүтпээр сезонунуң аайы-биле кедер тускай хептерни болгаш идиктерни тып үндүргеш, одарладыр мал ажылының ажылдакчыларын хандырар;

— хойжуларның, кадарчыларның, инекчилерниң, чылгычыларның болгаш сарлыкчыларының онза херектеп турар өг-бүлелеринге 100 кг картофельди болгаш 50 кг далганны халаска бээр.

4. Эмнеп турар эмчилерниң чорутканың өзүгаар республиканың эмнелгелеринге барып эмнедири-биле одарладыр мал ажылының ажылдакчыларының Кызыл хоорайга чедер болгаш оон дедир чаныры-биле хоорайлар аразының автобустарынга чыл санында бир катап халас чорууруп доктаадыр. Аңаа чарыгдалдарны социал деткимчениң тус чер фондуларындан төлээр.

5. Тыва Республиканың Чазааның чанында Садыг болгаш чонуң амыдырал хандырылгазының комитеди (Ходыреев), Херегленикчилер эвилели (Монгуш), кожууннар чагыргаларының даргалары одарладыр мал ажылының ажылдакчыларын ай санында хандырар сорулга-биле үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарының эргежок чугула аңгыларын тодарадыр болгаш кожууннарның херегленикчилер ниитилелдеринге оларның курлавырларын тургузар.

Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай.
1993 чылдың ноябрь 23.
№ 99.

Дайын киржикчилери — тыва эки турачыларга болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында тылга күш-ажылы дээш чазак шанналдарын алган ТАР-ның хамаатыларынга немелде чиигелделер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

1993 чылдың ноябрь 23. № 435.
Кызыл хоорай.

Республикада чурттакчы чонуң, ыяңгыя, пенсионерлериниң, инвалидтериниң, хөй уруглуг өг-бүлелерниң, студентилерниң, өскүс болгаш чартык өскүс уругларның социал камгалалының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Амгы үеде 51 муң ажыг кижи күрүне пенсияларын болгаш пособиелерин ап турар. 1993 чылдың 10 айларында оларга 1145920 муң рубльди төлеп берген. Бо чылдың ноябрь 1-ден эгелээш пенсияның хемчээли 29690-дан 111689 рубль четкен.

Дайын киржикчилери — тыва эки турачыларның болгаш 1941-1945 дайын чылдарында тылга күш-ажылы дээш чазактың шаңналдарын алган ТАР-ның хамаатыларының амыдыралының болгаш хандырылгазының байдалын быжыглаар база экижидер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаалы болза:**

1. 1993 чылдың декабрь 1-ден эгелеп Тыва Республиканың девискээринге дайын киржикчилери — тыва эки турачыларга болгаш 1941—1945 чылдарда тылга күш-ажылы дээш чазак шаңналы алган ТАР-ның хамаатыларынга дараазында немелде чиигелделерни тургузар:

— административтиг девискээрлерге хоорай иштиниң ниитиниң транспортунга (таксилен аңгыда) халас чорууур;

— радио четкизин ажыглаары халас;

— телефонну ажыглааны дээш абонемент төлевирин, амыдыралга херегләэр газтың өртээн, квартира болгаш электроэнергия төлевирин 50 хуу чиигедир.

Көрдүнген чиигелделерниң акшаландырарын тус чер бюджеттериниң болгаш кожууннарның, Кызыл хоорайның чонуң социал деткимчезиниң фондуларының күжү-биле боттандырар.

2. Чонуң социал камгалал яамызы (Киров); кожууннарның, Кызыл хоорайның чагырга даргалары 1993 чылдың декабрь 1-ге чедир бо доктаалга дүүштүр кожууннарда болгаш Кызыл хоорайда чиигелде алыр кижилерниң данзызын болгаш ону бээриниң чурумун тургузар.

3. Тыва Республиканың Чазааның «Күш-ажылдың болгаш дайынның инвалидтеринге, дайын киржикчилери — тыва эки турачыларга тылга күш-ажылы дээш ССРЭ-ниң, ТАР-ның орденнери болгаш медальдары-биле шаңнатканнарга, Тыва Республиканың күрүне шаңналдарын алган пенсионерлерге немелде чиигелделер дугайында» 1992 чылдың сентябрь 8-те № 119 доктаалын болгаш Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылдың сентябрь 8-те № 119' доктаалынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» 1992 чылдың декабрь 16-да № 219 доктаалын 1993 чылдың декабрь 1-ден эгелеп күш чок деп санаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезин хынаарын Секретариатка, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызынга дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

Чагыдылга-94

ҮЛЕГЕР БОЛЗУН

Кожууннуң ажыл-ишчи чону, албан черлери, организациялары болгаш ажыл-агыйлары келир чылдың солуннар чагыдылгазынга харысаалгалыг болуп, бо талазы-биле багай эвес көргүзүглерлиг болуп турар. Ону тодарадып, ноябрь 15-ке чедир сан-чурагайлар-биле көргүзерге мындыг: «Шынны» 850 кезекти, «Тувинская правданы» — 97-ни, «Тываның аныяктарын» — 352-ни, «Сылдысчыгашты» — 132-ни, «Эне сөзүн» — 437-ни, «Эфирни» — 111-ни, «Тыва Республиканы» — 115-ти, «Декимчени» — 6-ны, «Хемчиктиң сылдызын» — 260-ны, «Республика Тыва» солунну — 2-ни чагыдып алган.

Рыноктуң берге үези турза-даа солуннарны, сеткүүлдерни хөйнү чагыдып ап турар хамаатыларны өскелерге үлегер кылдыр адаар болдум. Башкылар Долаа Шыырап, Аңчаар-оол Хертек, пенсионер Хомус-оол Ондар, арат Тадар-оол Куулар болгаш оон-даа өскелерни хамааржыдып болур. Кожуунда тус-тус почта салбырларының ажылындан алгаш көөрге, Кара-Хөлден Вера Шыыраповна Хертек, Бай-Талдан Дилзеймаа Калдар-ооловна Хертек олар чон ортузунга чагыдылганы эки организастаан дээрзин чагыдылга талазы-биле кожуунда кол харысалгалыг кижи Тамара Балыевна Сат дыңнаткан.

Сарыг-оол **САЛЧАК.**
Тээли суур.

Соңгулдаларга уткуштур

Бот-догуннаан Тываның Улусчу намының «Бот-догуннаашкын дээш» деп соңгулда ПРОГРАММАЗЫ

ПОЛИТИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

1. Республиканың чаа Конституциязы, Тываның бот-догуннаашкынының дугайында Угуулганы Россияның Федералдыг Хуралынга, Тываның Дээди Хуралынга боттарының төлээлекчилерин дамчыштыр Тыва Республиканың күрүне эрге-ажыктарын **камгалаары;**

2. Россия Федерациязының чаа Конституциязынга даразында чүүлдерни киирер дээш туржур:
— Федеративтиг керээни ооң чарылбас кезээ кылдыр;
— КНО-нуң 1966 чылда хүлээп алганы «Политиктиг болгаш хамааты эргелер дугайында делегей Пактызынга» үндезилээш, улустарның **бот-тодараттынар** эргезин;
— Россияда бактаап турар бот-догуннаан республикаларның Конституцияларын албан сагыыр болгаш хүндүлээр.

3. Тыва Республиканың даштыкы күрүнелер-биле бүгү талалыг харылзааларны дорт боду шиитпирлээр эргези дээш туржур.

4. Хамаатыларның хосталгаларын болгаш эргелерин кызаггаап, кызыгаарлаар чорукту болдурбас. Хоойлуга карышпайн турар үзел-бодалын, санал-оналын хамааты бүрүзү, партиялар, шимчээшкиннер, хөй-нийти организациялары, чогаалыкты эвилелдер, каттыжыышкыннар массалыг информацияның чепсектеринге хостуг илередирин хандырар. Бо талазы-биле делегейде хүлээп көрдүнген нормаларны шыгыы сагыыр.

5. Төлээлекчи болгаш күүсекчи органнарның төлээлекчилерин албан-дужаалындан хамаарылга чокка, боттарының туда эрге-ажыын эвес, чонуң эрге-ажыктарын камгалаар. Ажыл-чорудулгазының түңнели дээш олар соңгукчулар мурнунга **харыысалгалыг** болгаш **отчеттуг.**

6. Хоойлу ёзугаар бүрүткеттинген янзы-бүрү партияларның, шимчээшкиннерниң, каттыжыышкыннарның хостуг ажыл-чорудулгазы эрге-хоойлулуг, демократтыг күрүнениң политиктиг үндезини деп санавышаан, БТУН чонуң эрге-ажыктарын камгалаарынче угланган ажыл-чорудулгалыг организациялар-биле демнежип, деткижип ажылдаар.

ЭКОНОМИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

1. Бот-догуннаашкынның быжыглаарының экономиктиг үндезини продукцияның хостуг бүдүрүкчүлери болур, ынчангаш бир дугаарында, оларга күрүнениң бүгү талалыг деткимчезин көргүзер.

2. Өнчүнүң бүгү хевирлеринге — күрүнениң, хөй-нийтиниң, хуу өнчүнүң шуптузунга таарымчалыг байдалдарны деңге тургузар болгаш күрүнениң деткимчезин бээр.

3. Ажыл-агыйны рыноктуг системаже шилчилгени хандырары-биле экономиктиг реформаларны уламчылаар болгаш шапкынчыдар:
— күрүнениң талазындан ажыл-агыйны дорт киржип удуртуруун соксадыр болгаш ол эргелерни бүдүрүлгелерге дамчыдар;
— акционер ниитилелдерни тургузарын дүргедедир болгаш хууржудулганы күш-ажылчы коллективтерниң, кижилерниң эрге-ажыынга дүүштүр чорудар.

4. Бүдүрүлгениң бодунуң хереңгизи, өнчүзү, күжү-биле организастап, орулганы ап турар коллективтерни болгаш кижилерни (предпринимательди) өөредир база ажыл-чорудулгазын деткиир.

5. Күрүне аппарадының санын кызырар болгаш оларны тударынга чарыгдалдарны эвээжедир.

6. Тывадан чиг этти үндүр сөөртүрүн кызырар. Белен продукцияны бээр ортумак болгаш биче бүдүрүлгелерни (ооң иштинде даштыкы күрүнелер-биле демнежип тургаш) тударын чалбартыр.

7. Тыва Республиканың Конституциязының референдум түңнели-биле Тывага черни хуу өнчү кылдыр садарын хораан чүүлдүн сагыыр болгаш камгалаар.

8. Тываның девискээринге төтчеглеттинген бойдус байлаан катап тургузары дээш туржур болгаш ооң камгалалын күштелдирер.

СОЦИАЛ ПОЛИТИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

1. Күрүне системазынга хамааржыр — эртемни, дээди болгаш тускай ортумак школаны, улус өөредилгезин, кадык камгалалды, культураны бюджеттен долу акшаландырары дээш туржур.

2. Назылап-кырааң, бертик-межел кижилерге, бот-иелерге, хөй уруглардыг өг-бүлелерге күрүнениң магадылаан камгалалын тургузар.

3. Школачылар, студентилер, анияктарның социал камгалалын күштелдирер. Кижилерниң ажыл чок чоруун эвээжедир.

4. Билиг-мергежилинге болгаш тускай белеткелинге дүүштүр хамааты бүрүзүн ажылдаар чер-биле хандырарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар.

5. Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселге төлээлекчи болгаш күүсекчи органнарның харыысалгазын бедидер.

УГААН-БОДАЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

1. Тыва Республикада чурттап турар бүгү нацияларның шажын-чүдүлгезин, чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын катап тургузарын деткиир, оларның дылын болгаш культуразын хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар.

2. Даштыкы чурттар-биле, эң ылангыя түрк дылдыг чоннар-биле, даштыкыда чурттап чоруур тывалар-биле культурлуг болгаш угаан-бодал талазы-биле өске-даа харылзааларны калбартыр.

Бот-догуннаан Тываның Улусчу намының депшиткени болгаш деткип турары депутаттарга кандидаттар:

Күрүне Думазынга
АРАКЧАА Кара-кыс Доңгаковна
Тываның Дээди Хуралынга
Намның даңзызы-биле:
ХОЮГБАН Амур Сатович;
ДАРЖАЙ Александр Александрович;
МОНГУШ Базыр Даваевич;
ООРЖАК Даттыг-оол Манчын-Доржуевич;
КУЖУГЕТ Калин-оол Сереевич;
МОНГУШ Сыкырбан Ырышевич.

Үнелиг металлдарны болгаш даштарны казып тыварын, бүдүрерин, ажыглаарын өйлеп таарыштырар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

«Үнелиг металлдарны болгаш даштарны казып тыварын, бүдүрерин, ажыглаарын өйлеп таарыштырар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп ажыглап киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. «Үнелиг металлдарны болгаш даштарны казып тыварын, бүдүрерин, ажыглаарын өйлеп таарыштырар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун парлаан хүнүнден күштүг болдуруп ажыглап киирер.

2. Тыва Республиканың алдын курлавырларынга алдын тып турарларның дамчыдып бээри алдынны хүлээп алырының болгаш шыгжап кадагалаарының чурумун бир ай хуусаада тодарадырын Тыва Республиканың Чазаанга дагзыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1993 чылдың октябрь 22.
№ 565.

Бо Хоойлу Тыва Республиканың девискээринге үнелиг металлдарны болгаш даштарны казып тыварын, бүдүрерин болгаш ажыглаарын күрүнениң талазындан өйлеп таарыштырарының принциптерин, оларны черден казып, тыварының, болбаазырадып кылырының болгаш ажыглаарының талазы-биле бүгү ажылдарга контрольдуң чурумун, а ол ышкаш бо адыр талазы-биле эрге-чагырганың республика органнарының бүрүн эргелерин тодарадып турар.

1 чүүл. Терминнер болгаш билиглер

«Үнелиг металлдар»—алдын, мөңгүн, платина, палладий, иридий, родий, рутений, осмий олар кандыг-даа хевирде болгаш байдалда: чиг этте, холуксаалдарда, чедир ажылдаар чиг этте, үлетпүр продуктуларында, химиктиг каттыжыышкыннарда, кылыгларда, артынчыларда болгаш өске-даа чүүлдерде.

«Үнелиг даштар» — бойдус алмазтары, изумрудтар, рубиннер, сапфирлер, александриттер, а ол ышкаш органиктиг тургузулгалар —жемчуг, янтарь шуптузу—чиг этте болгаш ажылдап кылып-даа кааң хевиринде.

«Үнелиг металлдарны казып тывары» —үнелиг металлдарны чер иштинден казып уштуру болгаш даг-болбаазырадылга болгаш металлургия бүдүрүлгезиниң артынчыларындан (болбаазыралыга кудуруктары, төккен порода, шлактар, шламнар, көктер, огароктар) бүгү болдунар аргалар-биле үндүрүп алыры.

«Үнелиг даштарны тывары»—үнелиг даштарны рудалардан, элезинден үндүрүп алыры болгаш оларны сорттап аңгылаары.

«Үнелиг металлдарны бүдүрери» — үнелиг металлдарны концентраттардан болгаш өске-даа чедир кылыр чиг эттен, ол металлдарны барык октаттынган артынчылардан аңгылаары болгаш үнелиг металлдарны холуксаалардан арыглаары.

«Үнелиг металлдарны болгаш даштарны ажыглаары» — бүдүрүлге, эртем болгаш социал-культура сорулгаларынга ажыглаары-биле үнелиг металлдарны база даштарны болбаазырадып ажылдап кылыры база ажыглаары.

«Үнелиг металлдар болгаш даштар-биле операциялар» — үнелиг металлдарга болгаш даштарга өнчү ээзи болгаш өске-даа эргелерниң дамчыдылгазы-биле холбашкан хөделиишкиннер;

үнелиг металлдарның болгаш даштарның шыгжамыр черлеринче, фондуларже база курлавырже киирери-биле, оларны шыгжаары база бээри-биле (садары-биле) холбашкан хөделиишкиннер;

оларны казып тып, бүдүрүп база ажыглап турар үеде кандыг-даа бүдүмелде болгаш материалда үнелиг металлдарның база даштарның ында бар хемчээлин болгаш физиктиг байдалын өскертири-биле холбашкан хөделиишкиннер;

үнелиг даштарны болгаш үнелиг металлдарны база оларның бары материалдарны Тыва Республикаже киирери болгаш үндүрери-биле холбашкан хөделиишкиннер.

«Тыва Республиканың үнелиг металлдар болгаш даштар фондузу» — бүдүрүлге, эртем болгаш социал-культура хереглелдерин хандырары-биле республиканың активинге киир санаттынган үнелиг металлдар болгаш даштар. Үнелиг металлдарның болгаш даштарның фондузунче үнелиг даштарның болгаш металлдарның чылда тывыжындан доктааткан хемчээлди (Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының Чазактарының аразында дугуржулга ёзугаар) киирер.

«Алдынның дарый ажыглаар курлавыры» —Тыва Республиканың улус ажыл-агыйының чугула дүрген хереглелдерин хандырарынга көрдүнген алдын курлавыры.

«Үнелиг металлдарның болгаш даштарның шыгжамыры» —ээзи тодарадыры болдунмас азы хоойлу ёзугаар ээ болур эргезин чидирген, черде шыгжаттынган азы өске-даа арга-биле чажыттынган үнелиг металлдар база даштар азы олардан кылыглар.

2 чүүл. Үнелиг металлдарны болгаш даштарны тыварынга, бүдүреринге болгаш сайгарарынга күрүне монополиязы

Тыва Республиканың девискээринге үнелиг металлдарны болгаш даштарны геологтуг шинчилээри, тывары, сайгарары-биле болгаш оларның-биле операцияларны боттандырып чорудары-биле холбашкан харылзааларны өйлеп таарыштырары Тыва Республиканың эргезинге турар.

Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың девискээриниң иштинге монополияның сагыырын даразында хевирлерге боттандырар:

1. Үнелиг металлдарның болгаш даштарның геологтуг шинчилелдеринге, казып тыварынга, бүдүреринге, сайгарарынга болгаш үнелиг металлдарны ажыглаарынга лицензияларны бээри.

2. Тус-тус хамаатыларны киириштир, өнчү хевиринден хамаарылга чокка, тывыкчылардан оларның тыпканы үнелиг металлдарны болгаш даштарны садып алырынга онзагай бүрүн эргези.

3. Тыва Республиканың үнелиг металлдарның болгаш даштарның база алдын курлавырының фондузун тургузары.

4. Бүдүрүлге, эртем болгаш социал-культура сорулгаларынга үнелиг металлдар болгаш даштар-биле бүдүрүлгелерни, албан черлерин болгаш организацияларны өнчү хевиринден хамаарылга чокка, хандырар талазы-биле Тыва Республиканың онзагай бүрүн эргези.

5. Айыттынган үнелиг чүүлдерни тыварынга, бүдүреринге, шыгжаарынга, ажыглаарынга болгаш операциялар чорударынга контрольду боттандырары.

3 чүүл. Үнелиг металлдарны болгаш даштарны тывар талазы-биле субъектилер

Тыва Республиканың девискээринге үнелиг металлдарны болгаш даштарны, Тыва Республиканың хоойлужудулгазы актылары-биле өске чүве көрдүнмээн болза, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың субъектилери (өнчү хевиринден хамаарылга чокка, бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери, тывыкчы артельдер, каттыжыышкыннар база тус-тус хамаатылар, ооң иштинде юридиктиг эргелиглер база өске күрүнелерниң Тыва Республикада бүрүткеткен хамаатылары) тывары боттандырып болур.

4 чүүл. Үнелиг металлдарны болгаш даштарны тывары болгаш бүдүрери

Бо Хоойлунуң 3 чүүлүнде айыткан черлер база кижилер үнелиг металлдарны болгаш даштарны казып тыварын Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааткан чурум ёзугаар чүгле тускай чөпшээрелдерниң (лицензияларның) үндезининге боттандырып болур.

Казар байлактыг черни ажылдап кылырынга болгаш ажыктыг байлактарны казып тыварынга эргеге лицензияны чурумчутканың ёзугаар ол казар байлактыг черде ажыктыг байлактарның курлавырларының дугайында күрүне экспертизазының түңнелин үндүрген соонда, чүгле ынчан берип болур.

Бир эвес казымал байлактыг чаа тывыш черниң шинчилелин тывыш субъектизиниң күсели-биле ында геологтуг дилээшкиннерге эргениң лицензиязы бар таварылгада чорутканда казымал байлактыг черни ажылдап кылырынга лицензияны чиигеделиг байдалдарлыг берип болур.

Үнелиг металлдарны болгаш даштарны хууда ажыглаар сорулга-биле казып тывары хоруглуг.

Бүгү казып тыпкан үнелиг металлдар болгаш даштар массазының болгаш шынарының талазы-биле учётка алдынган турар ужурлуг.

Үнелиг металлдарны болгаш даштарны дужаарынга азы садарынга төлевир чурумун Тыва Республиканың Чазаа доктаадып тургузар.

Тыва Республиканың девискээринге казып тыпкан үнелиг металлдарны болгаш даштарны өске органнарга, организацияларга, албан черлеринге, бүдүрүлгелерге дужаары азы садары хоруглуг.

Рудаларда, элезиннерде, шликтерде болгаш өске-даа продуктуларда (олчаан боду тывылган алдындан аңгыда) казып тыпкан үнелиг металлдарны болбаазыраткан соонда арыглаашкын кылыры-биле тускайжыткан бүдүрүлгелерге кирер ужурлуг. Арыглаашкын чорударынга лицензияны Тыва Республиканың Чазаа азы аңаа бүзүреттирген орган бээр.

5 чүүл. Үнелиг металлдарның болгаш даштарның шинчилээн тывыш черлериниң республика курлавыры

Тыва Республиканың келир үеде үнелиг металлдарга болгаш даштарга хереглелдерин хандырар сорулга-биле база оларның тывыжының хемчээлин өйлеп таарыштырары-биле үнелиг металлдарның болгаш даштарның шинчилеттинген тывыш черлериниң республика курлавырын тургузар.

Республика курлавырын үлетпүр ужур-дузазының талазы-биле эң улуг база ажыктыг тывыш черлериниң азы тывыш черлериниң участоктарының күсели-биле тургузар болгаш олар Тыва Республиканың бүгү улустуң байлаа болур.

Республика курлавырынга кирер тывыштыг черлерниң даңзызын Тыва Республиканың Дээди Хуралы бадылаар. Тывыштыг черлерни ол даңзыга кирер дугайында болгаш оларны ажыглалга киирер дугайында саналдарны белеткээрин Тыва Республиканың Чазаа боттандырар.

6 чүүл. Тыва Республиканың үнелиг металлдар болгаш даштар фондузу болгаш ону тургузары

Тыва Республиканың девискээринден казып тыпкан үнелиг металлдарның (арыглаан соонда) болгаш даштарның Россия Федерациязының Чазаа-биле дугурушканы ёзугаар доктааткан хемчээлинге кезээ, үнелиг металлдарның олчаан боду тывылганнары (самородогу), а ол ышкаш тускайжыттынган бүдүрүлгелерге аңгылаттынган металлдар, кылыгларда болгаш артынчыларда үнелиг металлдар, чурттакчы чондан садып алдынган, а ол ышкаш хавырган база ээзи чок болганы-биле салгал эргезин ёзугаар күрүнеге дамчыткан үнелиг металлдар база даштар болгаш шыгжамырлар Тыва Республиканың үнелиг металлдар болгаш даштар фондузун тургузар.

Үнелиг металлдар болгаш даштар фондузунга хүлээп алырының, учётка алырының, шыгжаарының болгаш ону ажыглаарының чурумун Тыва Республиканың Чазаа доктаадып тургузар.

7 чүүл. Тыва Республиканың алдын курлавыры

Тыва Республиканың алдын курлавыры Тыва Республиканың Чазааның долаа хүлээлгелерин хандырарынга, республика бюджединиң акша-хөреңгилерин немээринге, ооң чамдыызын садар талазы-биле операцияларны чорударынга, Тыва Республиканың эртем-техниктиг база бүдүрүлге хереглелдерин хандырарынга көрдүнген.

Тыва Республиканың алдын курлавырын тургузарының болгаш ажыглаарының чурумун Тыва Республиканың Чазаа доктаадып тургузар.

8 чүүл. Үнелиг металлдарның болгаш даштарның катап ажыглаар курлавырларын ажыглаары

Үнелиг металлдарның болгаш даштарның артынчылары оларның тыптып турары бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга чыгдынган турар ужурлуг болгаш олар ону катап ажыглаары-биле ажылдап кылып азы ажылдап кылыры-биле тускайжыттынган бүдүрүлгелерге дамчыдып берип болур.

Үнелиг металлдарның артынчыларын белеткээрин болгаш эге ажылдап кылыышкынын Тыва Республиканың Чазааның доктаадып тургусканы чурум ёзугаар юридиктиг эргелиглер болгаш хамаатылар боттандырып болур.

Үнелиг металлдарның артынчыларын төнчү продукция кылдыр ажылдап кылырын Тыва Республиканың тускайжыттынган бүдүрүлгелеринге боттандырып чорудар.

9 чүүл. Үнелиг металлдарны, даштарны болгаш олардан кылыгларны республикадан үндүр садыглаары болгаш киир садып алыры

Үнелиг металлдарны, даштарны болгаш олардан кылыгларны республикадан үндүр болгаш киир садарын Россия Федерациязының Чазаа-биле керээге дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктааткан чурум ёзугаар боттандырар.

10 чүүл. Үнелиг металлдарның болгаш даштарның өртектери

Тыва Республиканың үнелиг металлдар болгаш даштар фондузунга оларны дужаап турар сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың тывыкчыларынга төлээрин, а ол ышкаш фондудан оларга бээр турар үнелиг чүүлдер дээш сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың тывыкчыларындан тыртар төлевирни Тыва Республиканың Чазааның доктаадып тургузары өртектер-биле боттандырар.

11 чүүл. Тыва Республикага үнелиг металлдарны болгаш даштарны тыварын, бүдүрерин болгаш ажыглаарын өйлеп таарыштырарын күрүнеден эргелеп-башкарарының органнары

Тыва Республиканың Чазаа бо Хоойлуга дүүштүр Тыва Республикадан үнелиг металлдарны болгаш даштарны тыварын, бүдүрерин болгаш ажыглаарын өйлеп таарыштырарын күрүнеден эргелеп-башкарарының органнарын тургузар болгаш оларның харылаар айтырыгларын, эргелерин, хүлээлгелерин болгаш харыысалгазын доктаадып тодарадыр.

12 чүүл. Үнелиг металлдар болгаш даштар-биле операцияларның контрольдаарын организастаары

Тыва Республикага үнелиг металлдар болгаш даштар-биле операцияларны контрольдаарын организастаарын Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаа болгаш аңаа төлээлеттирген органнар боттандырар.

13 чүүл. Тыпкан алдынны Тыва Республиканың алдын курлавырларынга эгидилге чокка дамчыдар кезээнге үндүрүг онаары

Тыва Республикада алдын тып турар бүдүрүлгелер тыпкан алдынының кезээн Тыва Республиканың алдын курлавырынга эгидилге чокка дамчыдып бээр болза, республиканың болгаш тус черниң үндүрүглерниң бүгү хевирлериниден дамчыдып берген алдынының өртээнге дең хемчээлге хостаттырар.

Ооң-биле чергелештир Тыва Республиканың республика бюджединче тырттырар үндүрүг түңүн тыпкан алдынның ниити хемчээлинге онаажтыр федералдыг бюджетче төлээр үндүрүгнүң түңүнге дең хемчээлге эвээжедир.

14 чүүл. Үнелиг металлдарны болгаш даштарны казып тыварынга, садып алырынга болгаш садарынга күрүне монополиязын хажытканы дээш юридиктиг эргелиглерниң болгаш тус-тус кижилерниң харыысалгазы

1. Үнелиг металлдарны, даштарны казып тывары-биле, үнелиг даштар база металлдар бар бүгү хевирниң артынчыларын, олардан кылыгларны садып сайгарары, а ол ышкаш садып алыры-биле холбашкан ажыл-чорудулганы тускай чөпшээрелдер (лицензиялар) чокка азы алган лицензиязының негелделеринге дүүшпес кылдыр боттандырганы дээш юридиктиг эргелиглерге хоойлуга дүүшпес садыг сайгарылгадан алган түңүнүң ийи дакпыр хемчээлинге дең торгаал онаар.

2. Айыттынган үнелиг чүүлдерни садып алыры база садары-биле холбашкан ажыл-чорудулга, оларны чогуур лицензия чокка азы ооң негелделерин хажыда кылганы күш чок деп санаттынар болгаш аңаа кирген үнелиг чүүлдерни шуптузун күрүне орулгазынче хавырар.

3. Үнелиг металлдарны болгаш даштарны казып тыварының, бүдүрериниң, ажыглаарының болгаш садып сайгарарының чурумун үрээр юридиктиг эргелиглер болгаш тус-тус кижилер Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр кеземче, административтиг база негелде херээнге онаажыр.

4. Бо Хоойлунуң 3 база 4 чүүлдерин чыл дургузунда база катап үрээр болза, чер иштиниң байлактарын ажылдап кылырынга база ажыктыг казымалдарны тыварынга эргениң лицензиязын тывыкчының бүдүрүлге чарыгдалдарын эгитпейн, хавырарынга чедирер. Тывыкчының эт-хөреңгизин долузу-биле азы кезик-чамдыызын (суд шиитпири-биле) Тыва Республиканың экономиктиг эрге-ажыктарынга чедирген когаралдарының эдилгези кылдыр хавырган турup болур.

5. Үнелиг металлдарны болгаш даштарны казып тыварының, бүдүрериниң, ажыглаарының болгаш садып сайгарарының чурумун үрээн тус-тус кижилер Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр кеземче херээнге онаажыр.

6. Үнелиг металлдар болгаш даштар-биле операцияларга контрольду боттандырып турар эрге-дужаалдыг кижилер оларга даандырган хүлээлгелерни болур-чогуур-биле күүсетпейн турар болза, Тыва Республиканың хоойлужудулгазы ёзугаар харыысалгага онаажыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай. 1993 чылдың октябрь 22.
№ 564.

● «Шын» солуннуң почтазындан

КЫМДАН ДУЗА ДИЛЭЭР МЕН

Назы-харым-даа улгаткан, чер чеде албас кырган кижи болгаш «Шын» солуну дамчыштыр хомудалымны бижип, буруулуг кижилер номчааш, дуза када бээри чадавас дээш бо чүүлдү бижиир ужурга таварыштым.

Кырган кижиге дүрген аъш-чем кылып ижиптеринге газ кончуг дузалыг боор чүве. Октябрь 18-те 1308 дугаарлыг абонементимге 21 килограммның газын 737 акша-биле садып алдым. Эртенинде Ак-Довурак хоорайның газ ажыл-агый черинче телефон-биле газты эккеп бээрин дилеп, чагыг киирдим. Дежурный-ла боор, бир херээжен: «Бис чагыг хүлээп албас бис, газ төнген» — деп каржызы кончуг үн-биле харыылааш, мени чедир дыңнавайн-даа, телефонун салып каапты. Ам канчаар, ийи хонуп манааш база катап долгадым, ол-ла херээженниң үнү: «Чагыг хүлээп албас бис, бензин чок»— деп бо. Бо удаада ооң үнү мындаагызындан-даа артык каржы болду. Чүдаалажып кадап чыдырымда-ла, телефонун салып каапты. Ооң октябрь 22-де база долгадым. Мындаагы-ла херээженниң үнү: «Чагыг хүлээп албас бис, машина үрелик, бензин база чок» — деп херектейнир. Дүүген-не: «Ам кажан чоннан чагыг хүлээп алыр улус силер чогум?» — деп бо удаада айтырып четтигиптим. «Ол дугайын келгеш, начальниктен айтырып ал» — дээш, каржызы-биле майтангаш, телефон даңзазын салып каапты.

Ам канчаар, чегел төнген кижи, кожаларым-биле чугаалажып, чазыгып аар дээш элейтиптим. Оларның-биле хөөрежип олурргаш, билип алганым мындыг. Кожам машиналыг кижи болгаш газты эккеп алган. Чүгле артык акша төлеп бээр болза, газты дүрген ап аар болур чүве турганы ийин, мен ону кая билир мен.

Бо кырааң назынымда кижиге херектедирге аарышкылыг-ла кончуг чүве чорааң. Ынчангаш «Шын» солуну дамчыштыр Ак-Довурак хоорайның газ ажыл-агыйының дирекциязындан дилээрим болза, «Чоннуң чагыын эвилең сеткил-биле хүлээп ап көрүңер». Солундан өске хомудалым илередип сөглээр чедер черим-даа чок ийин. Солун дээрге чоннуң арны-ла болгай.

Холумда газты садып алган деп саазыным тудуп алган, аайын тыппайн, ам-даа олуруп тур мен. База катап долгаарынга ам та чүү чок дээр чүве...

Нактор САПЫЯК.

Амы-хуунуң чагаазы

ЧЕРЛЕ ЧҮНҮ КАНЧААР УЖУРЛУГУЛ?

Кара чажымдан кедээге өскен мен. 30 ажыг чыл мал кадарып, чонум аразынга бак кылбаан мен. 60 харны ашкан-даа болзумза, ам-даа малымдан адырылбаан мен.

Кадаттарым чурту бай Оруку-Шынаага 1959 чылдан чурттап келгеш, чүнү көрбедим, чүнү кылбадым дээр боор. Моол, тыва, орус, армян улустарга он-онун-биле ужуражып, өөмге кирип келирге, чиң-сарыг шайымны кудуп, аржы-чөкпээмни салып, хүндүлеп чордум.

Деспен. Серликтерим буяны, ажы-төлдерим-даа арбын. Эмчи, башкы, малчын кыстарым, кудээлерим-даа бар. Чолаачы, дарга-бошка оолдарым-даа хөй. Кежээ-береттерим — Оюн, Шалык, Чоолу Тумат — кымны чок дээр боор. Куда-баазарым хайыразы 30 ажыг бичии чаштарның кырган ада-иези бис.

«Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» деп атка төлептиг болуп, Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозка, «О. Шынаа» совхозка муң-муң хураганнарны өстүрүп берип, тонна-тонна алдын дүктү күрүнеге дужаап келген бис. Чонувус дээш, совхозувус сайзыралы дээш, кыштың соогу дивейн, чайның халыыны дивейн кызып-ла чордувус.

Ажыл — амыдыралдың үндезини, а кижи — чонунуң, тыва улустуң ат-алдарын бужартатпас дээш, амыдырап чоруур төл болур.

Чогум-ла мындаа өөм ээм Чамырай Делгэрмаа Даржаевна-биле ажы-төлүвүстү ажылга, тыва чонунга нүүрлүг чоруур кылдыр өстүрүп шыдаан бис. Ажы-төл — бистиң ада-иениң чорган алды. Келир үеде оривус - баскан сооривустан салгаан келир үе-дир.

Делгермаа Даржаевна күш-ажылга мыналдаар аңгыда, хөй-ниитиниң ажыл-амыдыралынга доктаамал киржип келген.

Деспенниң Кызыл-Шат оңгүнүң үезэ Совединиң болгаш Тес-Хем кожууну Совединиң улус депутаты, алдарлыг малчыны боор чорду. Амгы үеде пенсионер, кадыы багай не кижи-дир ол.

Мен, Чоолу Күр-оол Самданович, кадайым-биле бир дөмей, алдарлыг малчын аттыг мен. Өске өөрүмден ылгалыр-ла чүвем ол. Мал — мээң ыдыктыг ижим. Төл — мээң алдын өнчүм.

Амыдырал кадыг-берге дир, өртектер өзүп турар. Аңаа улуг күш-ажыл-биле демисежир херек. Эң кижилер кандыг-даа кадыг-бергени көөр, амыдыралды чаартыр хүлээлгелиг. Ыңдыглар — аныяк малчыннар: Седен Ойдуп-оол, Сангат Байыр-оол, Чинмит Бады-Мөңге... (оларның кожазы мен). Хойжулар, шыпап-ла, кажы иштен хая көрбейн, өскелерге үлегерлиг чурттап чорлар. Оларга канчап өөрбезил. Өөрүүр, чоргаарланыр мен.

Херээжен кижиниң ажылы төнер эвес. Ол өг-бүлениң, аймак-сөөктүң чаяакчызы. Кижилин бодаваткаш, өстүрүп, кижизиткен буянныг иези-дир.

Ада биле иеден ажы-төл төрүттүнер. Уруглар-даа, ада-иеге бот-боттарынга ынак, хайыралдыг мында.

1980-93 чылдарда Деспенниң Чадааттының малчыннарынга хай-халапты таварыштырып тур. Чүү деп кончуг иттириг, чаштырыг, өлүм-чидим боор!? Амыдырал көрбээн оолдарывыс кижи холундан өлүп тур. Ада хемрээшкинге таварыжып тур. Өш-биле бижектээ, боттарының чаңгыс чер-чурттугларының силиг кыстарын ашке күштеп-чарапдаар ёралыг чүүк дендеп барган.

Кижи өлүрген кижилер херээн эрттиргеш чанып келир. Хамык-ла буруу өлгенчыгдаан кижилерде болуру элдептиг-даа, хомуданчыг-даа-дыр. Бистер ыглажып чор бис. Кем чок он-он ада-иелер ажыг шүжүгге таварышкаш, ыы-сыызыг чор.

1993 чылдың июль 3-4-те «О. Шынаа» совхозтуң 20 чыл оюн болган. Мээң оглум, Чоолу Саян Күр-оолович, 1968 чылда төрүттүнген, 10 класс дооскан. Мергежили — токарь, садык кылыр. Шериг чорбаан — кадыы кошкак. Далып-моорай бээр чанчылдыг. Иезиниң угу, бурун улузу хам. Хелиң чораанындан салгал бар деп билир бис. Оглувус Саянның төөгүзү ле ол.

Өскен чериниң байырлалы бооп турда, аныяк оол азы кыс клуб барбайн, таныш-сам барбайн кайнаар баарыл? Алын билиривис ийин халышкылап ээрик байдалга тургаш, клубче кирип бар чыткан оглум Саянның чүрээнче өлүр шашкан. Келеп тургаш бижектээн. Өжегерээн өлүрген. Истелге чоруп турар. Оолдарның бирээзи суурда хол үжүүнде. хостуг...

Хайыраан оглумну кезип көөрге, элээр болган. Ада-иелер ыглажып-ла чор бис.

О. Шынаа девискээринге ооң соонда 4 бижектежиишкин болду. Черле чүнү канчаар ужурлугул?

Бижектээшкин, өлүрүүшкүн кожуунунуң Берт-Даг, Ак-Эрик, Самагалдайда база дыңналып тур. Черле чүнү канчаар улус боор бис?

Хоойлу-дүрүмнү эң шыгыы кадыңраатканы деткип тур бис. Президентиниң Чарлыын амыдыралга дүрген боттанып көөрүн күзеп тур бис.

Оорлаашкын дендеп барган. 1993 чылдың 9 айның 11-де мээң 30 баш инектеримни оорлар Моолче сүрүп берген. Тес сумузу четтим. Ооң ыңай баар эргем чок. Истеп көрдүвүс. Кызыгаар эрттире берген болду. Кожуунның милициязы билир.

10 айның эгезинде Доммит Бористиң 52 баш малын (инектерин) моол кызыгаарже оорлар кежире берген болду. Истеп, сүрүжүп шыдавас-тыр бис. Черле чүнү канчаар ужурлугул?

Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтан Селип-оолдуң 28 инээн Моолче оорлап бергендир. Кызыгаар айтырыын чилиглендирзе? Черле ынчаш кем-херек үүлгедиишкинин, оор-суук-биле канчаар демиисеще эки чүве ирги?

Чоолу КҮР-ООЛ.
Тес-Хем район.

КЭЭРГЕЛ ЧОКТАР

Чоокта чаа Чаа-Хөл суурга чораан мен. Суур ортузунда 2 каът бажың даштынга тур мен. Ол 2 каът бажыңда «Найырал» совхозтуң конторазындан эгелээш хөй албан чери мөөңнеттинген.

Аңаа мен тыва эки турачы Сундуйга ужуражы бердим. Андрей Намчыганович Сундуй назы-хары дөгүй берзе-даа, ам-даа адак-бышкак чиик, каң-кадык болду. Хоочуннуң сагыш-сеткилин чаңгыс айтырыг дүвүредип чоруур. Ол дээрге мал оору-дур. Ооң 2 бызаалыг, ийи инээн оор кижилер кажаазындан уштуп аппарган. Кырган дораан Чаа-Хөл кожуунунуң иштики херектер килдизинге дуза дилеп чеде берген.

Телефон кадарып, чүгле күрүнеден хөй акша-шалың алыр шагдаалар хөөкүй кырганының дилээн хандырып, инек оорларын кая истээр ийик. Чаа-Хөл кожуунунуң иштики херектер килдизинде олутпай, чоннуң хомудал бижиинге тоомча чок, арагалаар, солуттунмас шагдаалар бары таан чаржынчыг.

Өске бүгү кижилер-биле бир дөмей, бистиң республика иштинге кеземче хоойлузун шыгыырадырын күзээр-дир мен.

Комбу КЫЗЫЛ-ООЛ.

БАШКЫЛАЛ:
дуржулга солчулгазы

Төөгү эртеми

Өзүп орар салгалывыска төөгүнү шыны-биле угаадып бээр ыдыктыг хүлээлгени төөгү бистерге онааган-дыр.

БАГДА ДОҢ, СӨСТЕ ШЫН БЫЖЫГ

Бо кончуг берге болгаш нарын айтырыг. Чүге дээрге быжыр ажылдап каан ном-дептер, методиктиг сүмелер кончут эвээш, башкыларның хөй нуруузу эрги дээди школалар дооскан. Чамдыктары шуут өске тускай эртемниг, үшкүлери төөгүнү төөгү-биле эвес, а чүгле политика-биле согажылаан турупкан.

И. Достай үр чылдарда Сарыг-Сеп школазынга төөгү башкылап ажылдап келген хүндүлүг кижи. Ол башкы эштери-биле, өөреникчилери-биле демнежип тургаш, музейни-даа кылып алган. Бир катап албан-биле чеде бергеш, И. А. Достай башкының дуржулгазының (музейге холбаштыр) дугайында бижиир бодап турдум. Харалаан, музейде этнографтыг эдилелдериниң ээлери, музейни четчелээринге дузалашкан башкыларның аттарын билип чадаан мен...

Чээ, ол-даа канчаар. Ам чогум херекче шилчиийн. Шынап-ла, 1993 чылдың апрель 22-де (май айда эвес) «Тувинская правда» Тыва төөгүзүн өөрениириниң концепциязын (программазын эвес) тургузар талазы-биле конкурс чарлаан. Программалар чоруткан улустар Кызылдың пединститут башкылары В. Биче-оол, В. Март-оол, ТДЛТЭШИ-ниң ажылдакчылары М. Маңнай-оол, В. Очур, башкылар И. Достай (Сарыг-Сеп), Т. Долаа (Шагаан-Арыг) болгаш Алдан-маадыр аттыг музейниң ажылдакчызы А. Оюн. Тыва төөгүзүн өөрениириниң концепциязын бижээн М. Байыр-оол (Башкылар билиин бедидер институт). Концепция-биле программаның ылгалын маңаа тайылбырлаан херээ чок боор. Концепция бижизин дээн болдур ийин.

Ук концепцияны (бодалдар бүргээн) болгаш программаларны сайгарар талазы-биле Кызыл школаларының дуржулгалыг төөгү башкыларындан концепцияны шагда-ла тургускан (бодунуң ажылын киирген башкылар, ооң иштинде мен бодум, ол комиссияда кирбейн турар). ТДЛТЭШИ-ниң директору, төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчын, пединститутта башкы, төөгү эртемнериниң кандидады М. Н. Смирнова, РББИ-ниң ажылдакчызы, төөгү эртемнериниң кандидады А. К. Канзай болгаш өскелер-даа ук ажылдарга хамаарыштыр боттарының бодалдарын бижээн.

Мээң бижээн ажылымның кол үг-шии-биле 1993 чылдың июль эгезинде Тываның төөгү башкыларының Бай-Тайганың Шивилигге болган семинарынга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарының август чөвүлел хуралынга танышкаш, чүгээр-дир деп үнелээн чүве. Концепцияны «Тувинская правда» солунга (1993 ч. август) хөлчок кызырып парлаан. Тываларның уктөөгүзүнүң тывылганының дугайында чыгган материалдарымны «Молодежь Тувы» солун октябрь 22-ден эгелеп парлап эгелээн. (Ында частырыглар редакцияның бурузу-биле үнген). Мээң ажылымга хамаарышкан үнелелдерни оон-даа ыңай айтып болур мен. Ындыг-даа бол, мооң-биле доозайн.

Программаларның концепциязын болгаш оларга хамаарышкан янзы-бүрү үнелелдерни чыгташ, ТР Өөредилге яамызының бирги оралакчызы турган Л. Т. Марченкога дужаап берген мен. Кымның-даа ажылының дугайында бодумнуң хууда бодалым илередип, чүнү-даа биживээн мен. Оон бээр ийи ай эрте берди. Мен база Иргит Арапанович ышкаш, комиссияның ажылының түңнелин мынчага манавышаан мен.

Тыва төөгүзүн школаларга өөренир дугайында айтырыг бо чылын тылтып келбээн. Бодум безин ооң-биле үш чыл ажыг «хүрежип» тур мен. Мээң мурнумда О. О. Мынын-оол база-ла оралдажып, программа бижип, районоларже тарадып турган. (Сөөлгү чылдарда төөгү башкыларының семинарынче келбестээн башкылар ол бүгүнү билбес). Бештен эгелээш он бир класска чедир Тыва төөгүзүн өөрениирин, төөгүлүг үе аайы-биле өөредирин шенеп турдувус. Ол бүгү бистиң Тыва төөгүзүн өөрениринге дүүнгү эрткен оруувус-тур. Тыва төөгүзүн өөрединге дуржулгалыг апарган башкыларывыс-даа бар. Чижээ, Ш. С. Сат (Аксы-Барлык), Т. И. Делег-оол (Бай-Тал), Ш. Ш. Салчак (Кара-Чыраа), И. А. Достай (Сарыг-Сеп) болгаш өскелер-даа. Шанчы Сагаанович Сат Тыва төөгүзүнүң словарын чээрби беш чыл бичиилеп тургузуп келген. Аныяк башкы Татьяна Иргитовна Делег-оол тыва өг дугайында тускай кичээлдер курузун ажылдап кылган.

Ол бүгү шенелделерни кылып, адак сөөлүнде ТР Өөредилге яамызынга эрткен болгаш бо чылын каш катап чыглып тургаш, мынчаар дугуруштувус. Бирээде, 5 класска (тыва класстар) «Тыва дугайында чугаалар» өөредир. Ол база бир Өөредилге яамызының сөөлгү айтыышкыннары-биле база дугжуп турар. «Тыва төөгүзүн» сес класска өөредир деп дугурушкан бис. Чүге дээрге моон соңгаар кол школа тос класска чедер. Бүгү-ле барымдаалар (педагогика, психология болгаш өске-даа) ёзугаар алырга, ону өөрениирин оон соңгаарлалып болбас.

Маңаа бичии чүве сагындырып каайн. Школага тус черниң төөгүзүн өөрениирин эртемденнер ийи кезекке чарып турар: школага төрээн черин өөренири (школьное краеведение) болгаш школага төрээн черниң төөгүзүн өөренири (история родного края на основе научных данных). Бо ийи чүүлдү чамдык башкылар ылгап билбейн турары хараадаанчыг.

Ынчангаш Тыва төөгүзүн өөрениириниң талазы-биле мээң концепциям (концепция — кандыг-бир айтырыгны хандыр шинчилеп, ону шиитпирлээр талазы-биле кол бодалдар дүрүү дээн уткалыг) үш кезекке чарлып турар.

Бирээде, төрээн черин (Тыва) школага өөренири (школьное краеведение). Ол хөлчок хөй адырлыг билиг. Аңаа төөгүден аңгыда, география, геология, метрология, зоология, литература болгаш билигниң өске-даа адырлары кирип турар. Сөөлгү үеде аңаа төрээн черин, чоннуң бурунгу билиглериниң дузазы-биле билип алыр эртем этнография (өскээр чугаалаарга, этнокраеведение) база эргежок чугула апарган. Чүге дээрге тываларның бурунгу онзагай культуразы кырганнары-биле, төөгүнүң үнелиг тураскаалдары-биле кады чидип туруп берген. Ол культура амдызында дириг тынып чыдырда, оон үнүн бижип, билип ап, келир үениң салгалынга, кижи төрелгетенге арттырары — бистиң төөгү мурнунга ылыктыг хүлээлгевис.

Ынчангаш И. А. Достайның меңээ хамаарыштыр «Тыва төөгүзүнүң талазы-биле 5-ки класска чечен чугаалар өөредир» дээнин номчааш, пат кайгап калдым. «Чечен чугаалары» литература кичээлинге өөренир дээрзин школачы безин билир. Оон ыңай «тоолчургу чугаалар» биле «чечен чугаалар» ийи аңгы категориялар-дыр. Башкының оон-даа өске хажыдыышкыннарын бадыткалдарынга доктаавайн, ийи чыл бурунгаар бижээним «Тыва дугайында чугааларның» допчу программазын маңаа бижиийн.

Бирги эге. ТЫВА ЧОН. Тываларның ызыгууру. Аймактар. Өг, оон кыска төөгүзү. Төрел салгалы. Хан, чоок база эмге төрелдер. Аалдар. Ажыл-агыйы. Бот-бодунга дузалажылга, хүндүлежилге. Тыва амгы үеде. Кызыл — Тываның найысылалы. Тус чер бүрүзүнге хамаарыштыр чүнү өөренирил (методиктиг сүмелер).

Ийиги эге. ЧОННУҢ БУРУНГУ САГЫШ-СЕТКИЛ АМЫДЫРАЛЫ. Аас чогаалы. Хам шажыны. Сарыг шажын. Хөгжүм культуразы. Хөөмей, сыгыт. Каргыраа. Тыва календарь. Аас чогаалының ансамбльдери. Ыраажылар чурту.

Үшкү эге. ЭРГИ ТЫВАНЫҢ СУРАГЛЫГ КИЖИЛЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА тоолчургу чугаалар. **ДӨРТКҮЗҮНДЕ — ТӨРЭЭН ЧЕРЛЕР ДУГАЙЫНДА** янзы-бүрү чугаалар, бешкизинде — дириг амытаннар дугайында тоолчургу чугаалар, алдыгы болгаш чедиги эгелерде — бойдустуң болуушкуннарының дугайында тоолчургу чугаалар, бойдус-биле холбашкан йөрээлдер бар.

Түңнел сөзүнде төрээн черниң болгаш төрел чоннуң төөгүзүн школага өөредир талазы-биле методиктиг сүмелер турар.

Бо чылдың октябрь 26-да үнген «Шын» солунга улус өөредилгезиниң тергиини, улуг башкы, Россия Федерациязының школазының алдарлыг башкызы Достай Иргиттиң «Төөгүнү өөренир» деп чүүлүнге харыы кылдыр мону бижидим. Чүге дээрге И. Достайның бижээн материалында чамдык шын эвес бадыткалдар, мээң бижигилээн ажылдарымга хамаарыштыр будаашкыннар болгаш черле ынчаш төөгүнү школага өөрединге холбаштыр эрги туруштар хевээр артып турар хевирлигдир. Хамык ужур ук материалда мээн дугайымда чугаа чоруп турарында эвес. Ол дээрге ийиги чергениң айтырыы-дыр. Кол-ла чүве — эрги дөгей таптаашкынныг бодалдан адырлып, төөгүнү школага чаа көрүш-биле ёзулуг төөгү эртеминге даянып башкылаарында болур.

И. Достай башкы шак мындыг төрээн черни школачыларга таныштырар темазы-биле хөйнү кылып чораан кижи болгай. Ынчангаш мээң бо сүмелеримниң кол утказын орта билбейн барганынга хомудаар-дыр мен. Мээң бо идеяларымны төөгү эвес, өске эртемнер башкылары шагда билип каапкан, кичээлдеринде ажыглай бергеннер.

Ол хиреде чамдык төөгү башкылары социализмниң политиктиг системазын ам-даа тайылбырлавышаан...

Ийиде, төрээн черниң төөгүзүн эртемге даянып өөренири, тодаргайлаарга, школага болгаш ортумак өөредилге черлеринге Тыва төөгүзүн өөренири. Тываларның төөгүзү болгаш этнографиязы байлак, ханы болгаш делгем уткалыг. Ол бүгүнү шуптузун чаңгыс өөредилге чылында шиңгээдип шыдавас. Өөредилге программазында кирген өске төөгүлерни база өөренир. Бо бүгүнү барымдаалааш, автор тыва төөгүзүнүң эң-не солун, чырыткылыг, сактып алыңгыр талаларынга доктаап турар. Эң-не кол бодал — тываларның укталып тывылганын эрте-бурунгу үеден эгелээш моол үезинге чедир көргүзери.

Кандыг-даа өөредилге номунуң автору эртемденнерниң кылып каан ажылынга даянып апаар. Ындыг-даа бол, эртем ажылдарын ол хевээр «хоолгалап» (И. Достайныы-биле) болбас. Ындыг таварылгада өөредилге номун бижээн херээ чүл? Ындыг-ындыг эртемденнерниң ажылдарын номчуп алыңар деп каар ол-ла-дыр. Оон ыңай хүндүлүг И. Достай башкы мээң программамда кирген эгелер-биле М. Маңнай-оолдуң «Тува в эпоху феодализма» деп номунуң оода допчузун ажып, шүүштүрүп көрген болза, «хоолга» дугайында меге чугаа таратпас ийик. Чүгле М. Маңнай-оолдуң бо ажылын эвес, «Тыва төөгүзүнүң» бирги тому кандыг эртемденнерниң ажылдарынга үндезилеттиингенин билир болгаш күзелдиг башкыларга сүме кылдыр берип болур мен.

Бо талазы-биле мээң бодалдарымны «Тувинская правдага» (1993 август) парлаан, а тываларның укталганының дугайында үзүндүлерни «Молодёжь Тувы» солун парлап эгелээн төлээде, мооң-биле доозайн.

Мээң ажылым И. Достайга таарышпаан-дыр. Хөлчок экидир. Четтирдим. Бир эвес мээң ажылым кижи бүрүзүнге таарыжып турган болза кончут багай. Ындыг турбас-даа. Чаңгыс кижиниң, тодаргайлаарга, И. В. Сталинниң бодалдарын алдын-доос ышкаш өттүнүп, кижилер төөредир, сургаар үе эртип бар чылдар ышкажыл. И. Достай, мен бодум болгаш өске-даа башкылар, политиктер, журналистер «бүгү чоннарның баштыңчызының» айтыышкынын күүседип чордувус чоп. Ам ону миннир болгаш оон чайлаар ужурлуг.

Үште, Тыва төөгүзүн дээди өөредилге черлеринге хандыр өөренир, пединститутка тыва төөгүзүн школаларга, ортумак өөредилге черлеринге башкылаар кижилерни белеткээр. Пединститутта бо талазы-биле эвээш-бичии-даа бол, чоруп турарын билир мен. Ындыг-даа Чөөн чуктуң, Кыдаттың, Төп Азияның, түрк хаан күрүнезиниң, Моолдуң, Кыргызстанның, Уйгурияның, Сибирьниң, Тываның төөгүзүн өөренген тускай эртемниг башкылар чогунуң хараазы-биле институт бергедээшкиннерге таварыжып турар. Тыва төөгүзүн пединститутка «Тыва төөгүзүнүң» бирги томунуң деңнелинге өөрениринге көңгүс таарышпас. Ол төөгүнү эртемде ам-даа маргылдаалыг нарын айтырыглар-биле холбап тургаш, келир үеде Тываның эрги-даа, чаа-даа төөгүзүнге шинчилел ажылын кылыптар кижилерни белеткээри эргежок чугула. Аңаа-даа, дээди-даа школага төөгүнү кыры-биле чиик көөр, «хараган бажы оъттаар» чаңчылдан уштунмас болза кайын боор. Ам ёзулуг төөгү башкылары, эртемденнери белеткээр үе келген ышкаш чүве-дир.

Тыва төөгүзүн школага, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринге өөредир талазы-биле мээң бодалдарым кысказы-биле ындыг-дыр. Ону чиик, белен кылдыр көрбейн, Бай-Тайганың Кызыл-Даг школазынга Тываның төөгүзүн база этнографиязын өөренир талазы-биле шенелде төп ажылдар бе деп-даа сагыштыг бис.

Шаанда чаңгыс аай программага чагыртып турдувус. Ам чон бодунуң төөгүзүн, этнографиязын кандыг-даа школага өөренип, шинчилээр аргалыг апарган. Демократия деп чүвениң эгези ол-дур. Ындыг-даа бол, демократия дээрге бажы-биле кылаштажып болур, школа программазын күзээни-биле кылып ап болур дээни ол эвес. Демократия дээрге эрге-чагырганың хоойлуга үндезилээн айтыышкынны хажык чокка күүседири-дир. Школага төөгүнү өөренип тургаш, төрээн чериниң төөгүзүн каш шак өөрениирин боттарывыс шиитпирлээр эргелиг апарган бис.

Шаандагы ыядынчыг сегүрүүр чаңчылдан, Москва чүү дээр иргин, өршээ хайыракан дээр янзылыг, азы тодаргай сөглээрге, баштай Россия төөгүзүн, делегей төөгүзүн өөренгеш, ооң соонда боттарывыс төөгүвүс өөренили дээн ышкаш кулдуң сеткилинден адырлыр үе келген. Шыны-биле төөгүнү ылап шиңгээдип алыр дээр болза, бодунуң төрээн өг-бүлезинден, школазындан, суурундан, кожуунундан эгелээш, Тываның, Россияның болгаш делегейниң төөгүзүнге чедир өөренир.

Бо чылдың эгезинде РФ-тиң Өөредилге яамызы төөгү башкыларын Москвага чыгган. Аңаа сөс ап, чүве чугаалааш, бо-ла бодалдарым илередиримге, чөпсүнген улус. Оон ыңай «кижи болгаш ниитилел» деп курс дугайында мынча дээн мен:

—Шаанда ниитилел дугайында өөредиг (обществоведение) деп хойтпак чүве школачыларга өөредип турган бис. Ам оон үшчок дора «кижи болгаш ниитилел» деп аай-бажы билдинмес курс чогааткан-дыр. Көдээ школачы тыва оолчукка орус философ ынча дээн, мынча дээн деп канчап чедир тайылбырлаарыл? Ол эртемни чедимчелиг башкылаар дизе, социологияны, биологияны, төөгүнү эки билир ужурлуг. Көдээ хамаанчок, хоорайдаа школаларында ындыг кижилер бар.

Шынап-ла, бо үеде төөгү башкылары ышкаш нарын байдалда улус чок.

Ооң-биле чергелештир олар кончут солун чүүлдерге таваржып, чогаадыкчы ажылдаар аргалыг апарган. Бо талазы-биле Н. Г. Петрованың «Төөгүже кирилде» (Введение в историю. И. Достайныы-биле «Төөгүге капсырылга». Ону орустаарга «приложение к истории». Утказы кайы хире хажаан-дыр?) деп курстуң программазын база тодаргай методиктиг сүмелерин (История. Приложение к газете «Первое сентября» № 7-8 сентябрь 1993 г.) мактап турарын чүүлдүгзүнер-дир мен. Ону төөгү башкылары ажыглаарын сүмелеп тур бис.

Ынчалзажок бистер чүге-ле өскелерниң угааны-биле чурттап чоруур улус бис. Айытканым ажыл чок турда-ла, «Тыва дугайында чугааларның» программазын бижидим. Башкылар, боттарыңар деңнеп көрүңер даан. Чамдык чүүлдер шуут дугжуп турар. «Чамдык» болу берген тываларның болгаш орустарның амыдыралы, төөгүзү аразында ылгалдыг. Бистер тыва чаш төлдүң төрээн төөгүзүнге сонуургалын оттуруп алыр дээш ажылдаар ужурлуг бис. Бир эвес сорулгавыс чедип алзывысса, ол өске төөгүлерни база сонуургап, ёзулуг бүдүштүг, төрээн чериниң, ала-чуртунуң төөгүзүн билир, өскелерни хүндүлээр төлептиг хамааты өзүп кээр. Ук программада четпес чүүлдер бар, оларны демнежип тургаш эдер-чазаар апаар. Шынап-ла, И. Достай башкының эскерген шын боор. «Тыва календарь» деп темага 12 шак кевей чадавас. Өске башкылар чүү деп бодаарыл?

И. Достайның бижээн чүүлүнге хамаарыштыр бодалдарым кысказы-биле ындыгдыр. Бо база келир өөредилге чылында 5 класстан 11-ге чедир төөгү кичээлдеринге чүнү өөренирин айыткан сүмелиг чагааларны бо хүннерде өөредилге килдистеринче тарадып тур бис. Ам кол-ла чүве — төөгү башкызы бүрүзү билиин чаартып, Россияның-даа, Тываның-даа төөгүзүнүң эртемге даянган үндезиннерин башкылап, ном-дептер чогунга сылдап орбайн, бар материалдарны ажыглап, арга-дуржулга солчуп, бот-бодунга дузалажып шыдамык ажылдаар апаар бис.

Төөгү башкылаашкынының методологиязын болгаш методиказын чаартып, бодалдың таптаашкынындан, сегүрүүр чоруктан адырлып, төөгүнүң чоннуң тодаргай амыдыралы-биле холбаары чугула. Ол дээрге төөгүнү ак кара чуга-биле капсырлаштырары дээни эвес-тир. Түрктеоңия, тыва чоннуң төөгүзү ханы, солун болгаш байлак. Аңаа чоргаарланыр, а бир эвес кым кымга баштай салдар чедирген деп айтырыг үнер болза, ону суртаалчы ёзу-биле эвес, а төөгүнүң шыны-биле көөр апаар.

Кызылга октябрь эгезинде орхон-енисей бижиин тодаралып номчаанының чүс чыл оюнга тураскааткан эртем-практиктиг конференция болду. Чоокта чаа-ла караңгы, бүдүүлүк, бижик чок чораанывысты бадыткап турдувус чоп. Ам ол формула шын эвес болган. Ам бистиң өгбелеривистиң бижииниң төөгүзүн школага өөредириниң методиказын чоп ажылдап кылып болбазыл. Өске чоннар чүге хензиг-ле чүвелен туттунуп, төөгүзүн коптарып чоруурул? А бистер, тывалар, чүге-ле шын-на алдарлыг төөгүвүстү тромча чок көөр бис. Сузуувус бастынып калганы ол бе? Мен ол төөгүнү школага өөредир дээш чүткүүрүмге чамдык кижилер чүге мээң оруумга кара чудуктар чуул турарыл?

Бо үеде кижиниң хууда бодалы үнелиг. Кижи бүрүзү билир хире-шаа-биле бодап, хөделип чоруур. Ынчалзажок кижи бүрүзүнүң, ылаңгыя төөгү башкыларының сөзү чиге, шын, тодаргай болза эки (чижээ, «Россия Федерациязының төөгүзү» деп эртем бөгүн чогун башкы бүрүзү билир). Шаандагы өгбелеривис бо дугайты кончуг угаанныг, сөстүң философиязын дөзевилеп каан: чиир эъттиң чаглыы херек, сөглээр сөстүң шыны херек; багда доң быжыг, сөсте шын быжыг; чөптүг сөсте буруу чок, чөремеде сөөк чок дээш, оон-даа ыңай. Өгбелеривис чагыын утпайн, бот-боттарывысты камгалажып, карактажып чоруул. Өзүп орар салгалывыска төөгүнү шыны-биле угаадып бээр ыдыктыг хүлээлгени төөгү бистерге онааган-дыр.

Монгуш **БАЙЫР-ООЛ.**
Тыва Республиканың ББИ-ниң төөгү болгаш культура кафедразының эргелекчизи, философия эртемнериниң кандидады.

Чугаа культуразы

АРТЫК СӨСТЕР-БИЛЕ БОКТАЛДЫРБАС

Келир үениң аныяк-өскенинге тыва улустуң чаагай чаңчылдарын, ёзулалдарын дамчыдары — улуг салгалдың кижилериниң буянныг херээ деп билир мен. Чугаа культуразының дугайында көрген, дыңнаан чүүлдерим аныяктарга ажыктыг-даа болур чадавас.

Тыва улус кижи-биле чугаалажырда эң-не эптиг, ээлдек, төрелзек, сагыш човаашкынныг, биче сеткилди илередип турар сөстерни ажыглап чораан. Шаанда улустуң чугаазын дыңнаарга, тодаргай, билдингир, өске артык сөстер-биле бокталдырбас, арыг боор чүве. Бардам, каржы, улуургак, турамык, байыыргак сөстерни ажыглавазын ажы-төлүнге өөредип чорааннар. Мөзү-шынары бак улусту алыыргак, турамык, чалчык, мегечи, арагачы, оор деп ылгаар турган. Ынчангаш бичии кижилер эки, бак деп чүүлдү өг-бүле кижизидилгезинден чажындан ылгап билирлер.

Улуг кижиниң бээ, күчүүнүң, каты, кат-иезиниң адын адавас, ойзуп (шолазын) адаар. Даайым, күүйүм, акым, чаавам, угбам, честем, чээн, дуңмам, чуржу, бажа, шаны, оглум, уруум дээн ышкаш төрел ёзузунуң ээлдек, эвилең сөстерни чугаа санында ажыглаар чаңчыл турган.

«Ие төрели эзиг баарлыг» дижир. Авазының ынак, чоок, бүгү-ле эр улуг төрелдери — кижиниң даайлары, а ачазының — акылары болур. Ынчалза-даа ол кижилер ачазындан улуг болза, кырган-ачазы болурун утпаза эки. Угбашкылар оолдары — шанышкылар, а угбашкыларны алган улус бажашкылар болур. Бичии улус улуг кижилер-биле чугаалажырда кырган-ачай, азы болар, силер деп сөстерни ажыглаарга чараш. Танывазы аныяк кижилер-биле чугаалажырда акый, угбай дээрге эптиг.

Кижиниң чугаазын кичээнгейлиг дыңнап олурарын илередирде «ийет» деп олурар чаңчыл база бар. Сөс-биле кижини ээлдирип, өөртүп, эмнеп, хорададып, муңгарадып, удуп ап-даа болур. Сөс артынга чашты берип, агартына-даа бергилээр. Ынчангаш кижилер-биле чугаа үезинде доңгун, кадыг уткалыг сөстерни ажыглавас, оларны чиге, дорту-биле чугаалавас, оларны, аргалыг болза ойзуп чугаалаар. Ала, не деп сөстерни доңгун дээр, оларның орнунга аван, ачан дээр. «Алыг өлүрүп каан» дивес, «хайыракан даялап каан» дижир. «Аң өлүрдүң бе?» деп айтырбас, «Олчалыг чордуңар бе?» деп айтырар. «Хойдан өлүрүп берем» дивес, «Хойдан өзеп азы боол берем» дээр. Оортан алгаш көөрге, шаандакы тыва улус «өлүрер» деп сөстү чугаага безин ажыглавайн, ону кадыг сөс кылдыр санап, ойзуп чорааны ол-дур.

Мен бичиимде «кижи өлүп калган» деп чугаалаар кижи безин ховар чүве. Чок апарган, шыдашпайн барган азы бурганнай берген деп чугаалаар. Өлүм-чидим, аарыг-аржыктан берге чүве чок. Ынчангаш качыгдалга таварышкан улус-биле ажыг-шүжүгнү деңге үлежип, сагыш-сеткилин өскээр чардыктырып, оожургадып, деткимчени көргүзер турган. Орта база-ла аянныг, чымчак сөс-домак херек. Таакпылажып деп чаңчылдың ужуру-даа ол. Кижи аарый бээрге, чоок кижилери ооң кадыын айтырып, албан-биле баар. Бо чаңчылдар амгы үеде утказын чидирбээн. Аарыг азы улуг назылыг кижилер-биле чугааны «Хоочуң эки чор бе?», азы «Хоочу-хораа чок олур силер бе?» деп айтырыгдан эгелээр.

Улуг улус ынчанмас азы ынча дивес деп бичии кижилерни чагыыр чораан. Утказын билир, билбес-даа болза, ону албан сагыыр чаңчыл турган. Ол сөстерде ханы утка бар. Оларның чамдызы шажын-чүдүлгеге үндезилеттинген, а өскелери улустуң шаандан тура сагып чорааны чаагай чаңчылдарынга болгаш культуразынга хамааржыр. Ол сөстер кижизидилге уткалыг. Чамдык чижектерден көрээлиңер. Аякты солагай холу-биле, бижекти бизи-биле сунмас. Чем чиирде аксын дагжатпас, эргин кырынга олурбас, чаагын, быктын даянмас, даш сыртанмас, от орну баспас, адыг бажы артавас, аът бажы үревес, өлген кижини адавас, будуктуг ыяш кеспес, өөр аңнарның шуптузун, чаш төлдүг аңны өлүрбес, баштай ушкан эжин каттырбас, бар дээш балдыр эъди кагбас, чок дээш чода карты чивес, аалдан үнген дораан аътка шаппас, таңды хайыразын дайнам-даа бол, үлежип чиир, чарын эъдин чааскаан чивес дээн ышкаш, кончуг хөй сагылгалар турган. Сагылгалар салгалдан салгалче чугаа дамчыштыр нептереп келген.

Тыва улус хоралаанда кижи аксынга эптешпес, човаанчыг, шыланчыг эпчок сөстерни-даа ажыглавайн чораан.

Шаанда улус аас-дылды болдурбазын оралдажып чорааннар. Сөс сүрбес турган. Аңчыг, эпчок сөстерни дыңнап эрттирерин кызыдар чаңныг. Хачы азы кыскаш ажыттына берген чыткан болза, ону дүргеп хаар. Ол алгыш-кырыш болурун оштап турар дижир. Кожа-хелбээ бүгү назынының иштинде чурттап келгеш сен, мен дижип, сөс каржып көрбээннер-даа бар турган.

Тыва Республиканың Конституциязында (Үндезин Хоойлузунда) тыва дыл күрүне дылы кылдыр кирген. Ынчангаш дылывысты шын ажыглап, хүндүлеп чорууулуңар.

Оолак **ДУЛУШ.**
Хөндергей ортумак школазында башкы.

ӨӨРДҮМ-ДАА

Бора-Тайга ортумак школазының башкылар коллективи «Улусчу педагогиканы — өөредилге-кижизидилге херээнге» болгаш «Ажылдың түңнели — өөреникчилерниң билиинде» деп кыйгы-биле 310 өөреникчиге арга-сүмезин кадып, өөредип турар.

Школаның коридорунда, класс бүрүзүнде каасталга-дерилгени янзы-бүрү темаларга хынамчалыг кылган. Школаның материал-техниктиг баазазы чылдан чылче экижип келген. Өөредилгениң дидактиктиг, техниктиг дериг-херекселдери-биле чепсеглеттинген 29 эртем кабинеди, лингафоннуг кабинет, дисплейлиг класс ажылдап турар.

Тыва улустуң өг херекселдери-биле бүрүн дерээн чаа өгнү бир класстың иштинде тиккен. Ында национал эдилелдер, херекселдер, аъш-чем дээжизин делгээн. Школаның даштыкы, иштики каасталгазы тыва аян-шинчилиг, ону Алексей Ховалыг кылып турар. Чамдык кол көргүзүглүг булуңнарының аттары бо: «Тыва хүреш», «Алдан-маадырларның тура-халыышкыны», «Төрээн чурт чүүден эгелээрил?», «Тыва календарь», «Эртемнер делегейинде», «Чыл санаашкыны», «Чаагай чаңчылдар», «Школа, өг-бүле» болгаш оон-даа өске ханы уткалыг, шынарлыг көргүзүглерниң өөреникчилерге ажыктыы чайлаш чок. Күш-ажылга ынак өөреникчилерни дузалал ажыл-агыйында хаара туткан. Өөреникчилер тарааны хооруп, соктап турар. Бүдүрүлге башкызы Фаина Ондар 11-ги классчыларга алгыны идээлээрин, эттээрин, өңнээрин өөредип алганы амыдыралчы угланыышкынның бадыткалы. Оон аңгыда дүктен кылыгтарны бүгү талазы-биле кылып билири — онзагай ажыл.

Бора-Тайга школазының башкылары, ажылчыннары, өөреникчилери, аңгы-аңгы чылдарның доозукчулары — 55 чыл марафонун тускай план-биле эрттирген. Бызырымчалыг, ханы уткалыг солун болуп эрткен. Тываның бүгү булуңнарында ажылдап чоруур доозукчулар чараштыр парлаан чылдарлыг, ылгал демдектерин туткаш чыскаалып болду. Школа директору Валентина Ондар болгаш ол школага мурнуку чылдарда директорлап, өөредилге эргелекчилеп чораан хоочуннарга класс аайы-биле доозукчулар ажыл-ижин долузу-биле рапорттап, белектерин тутсуп турда, кончуг-ла солун чорду. Ол ышкаш доозукчулар шаанда канчаар өөренип чорааның дугайында сактыышкыннарын, ыры-шоорун, шүлүктерин удаа-дараа чаңгыландыр бадырбышаан, йөрээп турда, онза чорду.

Школа директору класстарның рапорттарын, белектерин хүлээп алган соонда, ук школаның баштайгы директорлары, өөредилге эргелекчилери, доозукчулары солун сактыышкынныг чугааларын уламчылаан.

1961 чылда чеди чылдан 11 чыл школазы кылдыр эде организастап турда, ынчан ажылдап турган өөредилге эргелекчизи Соскур-оол Ондар, сан башкызы Даш Дүлүш, ынчандан бээр амга чедир ажыл-агыйы эргелекчизи Дартан-оол Ондар, школаның бухгалтери Маадыр-оол Ховалыг база ынчангы директор мен дээш, өске-даа улус байыр чедиргеннер.

Сөөлгү чылдарда шуут үзүлгеи турган Чадаана — Бора-Тайга аразының автобус шимчээшкинин чаа автобус-биле ажыдарын АТБ даргазы Чкалов Монгуш аазаптарга, чон аңаа өөрээн.

Бора-Тайга школазының башкылары, ажылчыннары, өөреникчилери 55 чыл дургузунда школазын доосканнарны аъш-чемниң дээжизи-биле чемгерип, оюн-тоглаа, ыры-шоорун көргүскенин демдеглевишаан, школа берге үеде ажылын төлептиг-биле уламчылаар дээрзинге чигзинмес мен. Кышка школа багай эвес белеткенген. Үр чылда ажылдап келген кижи болгаш, ону бир дугаар эскергеш, өөрдүм-даа.

Токпак-оол **САРЫГЛАР.**

АЧЫ-БУЯН МАРАФОНУ

Тээлиниң № 3 ортумак школазының 40 чыл оюнга таварыштыр ачы-буян марафону болуп эрткен.

Кежээни школа директору Зоя Хертековна Иргит ажыткаш, келген бүгү доозукчуларга, башкыларга, аалчыларга байыр чедирип, школаның бүгүнгү ажыл-амыдыралын таныштырган. Оон соонда чыл бүрүзүнүң доозукчулары рапорттарын берип, кымның кайда ажылдап, чурттап чоруурун сонуургаткан. Ылаңгыя школаның бирги доозукчулары З. С. Хертекти, Н. Х. Хертекти, Э. С. Салчакты чыылганнар чылыы-биле хүлээп алган.

Ачы-буян марафонунга доозукчулар, аалчылар сүй-белектер, шээр, бода мал бээриннен аңгыда, ниитизи-биле 5 млн. ажыг акшаны берген.

Светлана **БАЛЧИР.**

БОДАНЫ БЭЭР

Бирги классчы тургаш
Менден тенек кижи чок.
Бир-ле чүве үреп кааптар.
Бичиилерни теве кааптар.
Тенектенип чоруп тургаш.
Турам база улгаткан де.
Башкымны мен тоовайн
Базынчактаар турган мен.

Үе көңгүс билдиртпейн.
Ушкан куш дег эрте берди.
Он бир классчы болу бергеш.
Оон ам-на билиндим.
Тенек чораан үелерим
Лендии ырап чыдып калды.
Ам мен ону бодаарымга,
Аарышкылыг, чегенчиг-дир.
Бирде-бирде бодап кээрге,
Билинмес-ле чораан дег мен.
Бичии кижи черле ындыг
Минни-даа бээр, боданы бээр.

Аяс **САЛЧАК.**
Чөөн-Хемчик кожууңда Ийме ортумак школазының 11 класының өөреникчизи.

Өрттен артпас

СЕРЕМЧИЛЕЛДИГ БОЛУР

Чамдык кижилерниң харыысалга чогу-биле Чөөн-Хемчик кожууннуң девискээринге 9 айларның дургузунда 27 өрт болган. Ооң күрүнеге когаралы 2546000 рубль болган. Өрт айыылын болдурбас талазы-биле хемчеглерни Чадаана хоорайда болгаш ниити кожуунда байдалын хынап, өртке удур хемчеглерниң дээштиин бедидер дээш өрт камгалалының отрядының ажылдакчылары чамдык боттуг ажылдарны чорудуп келген.

Өрт айыылын болдурбазының хемчеглериниң дугайында тайылбыр ажылын чон ортузунга үргүлчү чорудуп турза-даа, бо чугуда ажылды чогуур кичээнгейге албас чоруктар ам-даа хөй. Ол хемчеглерни эп чорудары кижи бүрүзүнүң хүлээлгези турбуже, чамдык удуртукчулар-даа, хамаатылар-даа ону чогуур кичээнгейге албас, ооң хараазындан хоорайга-даа, көдээге-даа өттер болгулап, күрүнеге болгаш хамаатыларга улуг когаралды таварыштырып турар.

Тос айларның дургузунда ниитизи-биле 660 хире чуртталга бажыңнары хынаттынган, ооң иштинде 150- и албан черлериниң боттарынга хамааржыр.

Хыналда уезинде илереттингени 580 бажыңның электри четкилери үрелик, эргижирээн, 400 бажыңның печканың хоолайларының дөстерин тууйбу-биле шып салбаан, чамдызының печка аксында калбак демирлер чок боол турар.

Мындыг байдалдар көдээ суурларда база эңмежок. Бо чылдың январь 18-те Чадаана хоорайның Крестьянская 88 дугаарлыг бажыңга печканы өрт дүрүмүн хажыды кылганындан аңаа өрт болган, ооң когаралы 3.500 рубль. Бажыңның ээзи Ч. Ш. Ооржак өй-шаанда печказын өртке удур септеп албаан.

Апрель 20-ниң хүнүнде «Искра» совхозтуң Чинге-Даг кыштаанга печка хоолайын өй-шаанда аштап албайн, улуг от одап турганының түңнелинде бажың чоогунда турган кидис өгнүн кырынга көс душкениниң түңнелинде малчын С. Ховалыгның өө өрттенип калган, күрүнеге когаралы 68.000 рубль.

Апрель 30-нуң хүнүнде Чадаана хоорайның Подгорная кудумчузунда 27 дугаарлыг бажыңның 2 дугаар квартиразынга 4 харлыг О. Шүүней хеп базып турган, изиг илиирни стол кырынга салыпканының түңнелинде өрт болган, когаралы 25.506 рубль болган.

Август 28-тиң хүнүнде Шеми суурда Зеленая 36 дугаарлыг бажыңның 2 дугаар квартиразы өрттенип калган, өрттүң болган чылдагааны — бажыңның ээзи М. Сат баллонун шын эвес ажыглаан. Баллон чоогунда савада бензин турган.

Чамдык совхозтарда өрт өжүрер машиналарны кадагалап-камгалап турары кончуг багай. Ол машиналарны өскээр ажыглап турары илерээн. Бо машиналарга тускай харысалгалыг эштерни томуйлавайн турар.

«Искра» совхозтуң өрт өжүрер машиназын бо хүнде чүък сөөртүр кузовтуг кылдыр эде салгаш, совхозтуң чүък сөөртүр ажылын кылып чоруп турар.

«Чыраа-Бажы» совхозтуң өрт өжүрер машиназының 4 дугуйу чок, гараж иштинде тургузуп каан турар.

Бо хүннерге чедир ол-ла совхозтуң автогаражтарында, машина-техника септээр мастерскаяларында болгаш өске-даа албан организацияларда өртке удур байдал багай. Өрт өжүрер чепсек-херекселдер-биле дериттинмээн. Электри удазыннары өрт үнеринге айыылдыг байдалда. Машина-тракторларны дүне тургузар черлеринде чурум-чыскаал чок тургузуп, кажан өрт болган таварылгада дүрген үндүрүп, камгалап алыр арга чок кылдыр тургузуп турар.

Ынчангаш кижи бүрүзү серемчилелди улгаттырып, өрттүң болу бээр чылдагааннарын өй-шаанда эскерип, ону баш бурунгаар болдурбазының демиселин чорудары чугула.

Владимир БЕГЗИ.
Чадаананың өрт-камгалал кезээниң даргазы.

Танцы уран чүүлү

АВТОРНУҢ САНАЛЫ: эвилелди тургузар

Республиканың Улусчу чогаадылга бажыңынга тыва танцыларның аңгы-аңгы жанрларынга (классиктиг, улустуң, сюжет-темалыг, фольклорлуг, бал эстраданың база чаңгыстың) көрүлде-конкурузунуң түңнел көрүлдезин эрттирген. Бо удаада барыын, чөөн зоналарның көрүлделеринге шилиттинген 6 кожуун — Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Тожу, Чеди-Хөл, Улуг-Хем — 36 тыва танцыны бараалгаткан. Зона айы-биле танцы көрүлделеринге мооң мурнунда 15 кожуун киришкеш, 53 тыва танцыларны аңгы-аңгы жанрларга көргүскеш барганнар. Бирги черни алган Чеди-Хөл кожууннуң танцылары (удуртукчузу Эльвира Нордуп-оол) бо удаада шылырак белеткелин көргүзүп, мурнунда көрүлделерден элээн ылгалып сайзыраанын бадыткаан.

«Танцы сынының чечээ», «Дошпулуурум», «Чайлагда бис» деп танцылары солун, чурулгалыг тургустунган болгаш хөгжүм каасталгазы база тыважааны-биле көскү черни ээлеп, чеди-хөлчүлерниң танцыларын улам каастаан. Ийиги черни ээлээн бичии уруглар ансамбли «Хек-даван» (удуртукчузу Вилена Ооржак), Өвүр кожууннуң тускай, онзагай шынарлыг «Өөр кыстар», улустуң аас чогаалынга үндезилеттинген болгаш боттары ырлашпышаан, бут теп күүседир «Саяк-самы» деп танцыларны шылырак деңнелге күүседирге, көрүкчүлер дыка сонуургаан. Өвүрнүң танцылары классиктиг хевирлери-биле өскелерден ылгалып, чогаадыкчы диледжикинде ажылдаар турары көстүп турар. Ынчалза-даа тыва тоолчургу аян-биле үндезилеп тургускан болза, оон-даа чараш, ёзулуг тыва танцы чогаалы болур ийик. Үшкү черни ээлээн Тожу кожууну Тожунуң каас, чараш чурумалдары, тайга-сынының даашшимээни каракка көстүп келир кылдыр тургускан «Тожунуң чурумалдары» деп танцы (удуртукчузу Ачыты Чинчи) болгаш бодунуң аяныг күүселдези-биле көрүкчүлерни кайгаткан. Улуг-Хем кожууннуң танцыларындан (удуртукчузу Надежда Барнакова) «Кударал» деп танцызы кударанчыг аялга-биле ылгалып, шаандагы ыдыычал, вөрүк чаңныг тыва кыстарны сагышка кирер. Танцы шимчээшкиннери оон кол утказын болгаш характерин көргүзер ужурлуг чүве болганда, бо танцы бодунуң ады, деп-жук каасталгазы база шимчээшкини, маневразы чединкинниг болган деп санаар мен. Өске улустуу-биле алырга, танцы чалгааранчыг болган, гимнастика ышкаш болганы кайгап, танцыны чүгле көрүп, дыңнап эвес, ооң уг-шиин, утка-шынарын ханы билип, ыым утаадыры чугула. База ол ышкаш «Мөргүл» деп танцының эгезин солун эгелээш, уланчызы көзүлбейн эрте төнүп калганы хомудаанчыг.

Чөөн-Хемчик кожууннуң «Сылдыстар», «Эртенги хаяа» деп танцыларының шимчээшкиннери болгаш лексиказы хөгжүм каасталгазы-биле дүүшпейн турар дээрзинден башка, багай эвес болган. «Өскүс-оолдуң дужу» деп сюжет-темалыг танцының утка-шынарын солун, боду база эки ойнаттынган, чүгле ам-даа ону сайзырадыр болза эки. Чадааның аныяк оолдары амгы үениң эстрада танцызының хип-хоп стилинге танцылап үнүп келирге, кижилер тура халып кел чазып, бо кижи безин сценаже үне бериксээн келир. Ынчангаш амгы үениң танцыларынга чадаанажылар черле көскү черни ээлеп турардыр. Барыын-Хемчик кожууннуң танцылары зона көрүлдезинге эң эки танцыларга хамааржып турган болза, ам ол танцыларының утка-шынары чидип калган, композициязы чок болган. Чижээлээрге «Эргимнээр» деп танцыны хүн келген туңум-на сайзырадыр туржук, харын-даа өскертип каапкан. «Хам дытка чалбарыг» деп танцының база эгезинде турганындан шынары баксырап калган. Авторнуң эргезин база сагывайн турар болгаш танцыларны өскертип, «хойтпактап» туруп берген.

Сценаның бичии тар база тускай чырык, хөгжүм, чурук каасталгалары чок болганындан азы амгы үениң негелдезинге дүүшпейн турарындан көрүлделер шынары куду деңнелде болуп артыышаан. Организастыг айтырыглар талазы-биле база элээн хөй четпес талалар илереттинген. Ону эдип алырын база сайгарып көрген бис. Танцычыларның сцена хептери эрги, бал, эстрада хептери безин уран каасталгазы четпес, каракка илдитер чараш, таарыштыр хептер көзүлбээн.

Бистиң тыва танцыларда четпес чүүлдер-ле хөй. Сюжет-темалыг танцылар шуут эвээш болган. Амгы үениң темазынга онза чугула сюжет-темалыг танцылар тургузары нарын айтырыг. Хостуг чогаадылга ажылы — дөмейлешпес тускай овур-хевирни тывары импровизацияже кичээнгейни салыры чугула. Ылангыя хореографтарның эң бергедеп турар айтырыы — хөгжүм, тыва танцыларга тускай бижип каан хөгжүм чок. Борта ыяап-ла композиция элементилери турар ужурлуг.

Бистиң четпес айтырыгларывыстың бирээзи танцы уран чүүлүн эртем ажылынга үндезилеп чырытпайн турарывыс болур. Тыва танцы эртеминге башкылаарының теория, методика ажылдарының кылдынмааныңдан тыва танцыларывыс лексиказы тодаратынмайн, сайзыравайн туруп берген. Ынчангаш Улусчу чогаадылга төвүнүң баазазынга аныяк хореографтар школазын, чогаадыкчы лабораторияларны, дуржулгалыг хореографтар эвилелин тургузарын саналдаар кижи-дир мен. Келир чылдан эгелеп, бо ажылдың арга-хевирлерин өскертип, чылда 2 катап чаа танцыларны хүлээп ап турар комиссияны тургузуп, ажылдаар аппар бис.

Джульетта СУНДУЙ.
ТР-ниң Улусчу чогаадылга болгаш ус-тывыш төвүнүң ажылдакчызы.

Кызыл кожууңда Көк-Тей сүт-бараан фермазында саанчыларның хандырылга бажыңында ажылчыннар

чемненир столовая доктаамал ажылдап турар. Ооң кол повары Наталья Александровна Полозова аңаа он ажыг чыл ажылдаан. Ооң белеткээн чемнери чаагай амданныг.

Чайгы үелерде ферма чайлаглай бээр. Ырак одар чоогунда турар саанчыларга ол аъш-чемни хайындырып белеткеп алгаш, машиналыг баар. Кыжын ажылдаар черин беш шактан эгелээш одаар. Суугуларны изидип, чемнерниң чамдызын удур кылыр. Ферманың кадарчылары, саанчылары, машина-техника баштарган ажылчыннар, механизаторлар шупту оон чемненирлер.

Бо амыдырал хандырылга бажыңының өрээлдеринде чунар черлер болгаш хенти солун кедер өрээлдер база бар. Мал ажылында ажылчыннарга таарымчалыг ийи каът бажыңны тудуп, кылып бергенинге ажыл-ишчилер өөрүп четтиргенин илергейлеп турарлар.

ЧУРУКТА: столованың улуг повары Наталья Полозова.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ЧУРАГАЙ ЧУРУКСААР МЕГЕЧИЛЕР

«Чурагай — салым-чолдуң номналы» деп ак дептерчигеш кара Мечи, азы 1992 чылда Бай-Хаак суурга тыза дылга парлаттынгаш, бистиң республикага тараан. Ол дептерчигештиң эң сөөлгү арнындан мынча деп номчуур бис: «Моол дылда судурдан Иргит Золбайыр, Н. Базыр очулдурган. Азияның тудуг-суурунуң талазы-биле тускай эртемниг архитектор Ортуң-Назын очулганының эртем тайылбырын берген. Очулганы Эдуард Донгак шеверлээн. Тиражы 5000 кезек». «Красное знамя» солуннуң типографиязы».

Сонуурганчыг номналды суртаалдаан бо дептержигештиң 4-кү арнында «Чурукшыйыг № 1» деп дыка нарын таблицаны көргүскен. Ол таблицаны эрзинчилер фоточурукка каас-коя тырттыргаш, ону «Сес олут» деп адап алгаш, 81 дөрбелчин сантиметр хемчээлдиг база 81 биче көзенектиг ол фоточуруктуң бирээзин-не кара Мечи чылдың Тоолай (март) айның акшазы-биле 10 рубльге чоңга садып нептереткен. Ол-ла «чурук-шыйыг № 1-ни» азы «Сес олутту» улгаттырып чуруп каан көскү плакат Эрзин кожууннуң чагырга чериниң үш каът ордузунуң адаанда залының бир каасталгазы апарган. Чурагай чырыткан бо көскү суртаал чүгле Эрзинге эвес, а бистиң республиканың өске черлеринде база нептерээн.

Делегейде хүлээп алган ниити чурум ёзугаар бөмбүрзекте кайы-даа диптиң, кандыг-даа чурттуң чүктерин «Соңгу чүк», «Чөөн соңгу-чүк», «Чөөн чүк» деп эгелээш хүн дескинер аайы-биле демдеглеп, бижип адаар ышкажыгай. Ынчаарга үстүнде адаанывыс ак дептержигеш болгаш ону дөзелээн фоточурук болгаш плакат делегейниң сес чүзүн — «мурнуу чүк», «барыын мурнуу-чүк», «барыын чүк» дээш, өске-даа чүктерни база-ла «соңгу чүк», «соңгу чөөн-чүк», «чөөн чүк» дээш өске-даа чүктерни айтыр черлерге оруннарын солуй айыткан. Ооң түңнелинде чурагай суртаалдан ак дептержигешти бижиири, номчуур болгаш билип алыры кижиниң билири болгаш дыңнаары бижиктиң дөрт чүүл, дөрт янзы хевиринден ылгалдыг апарган.

Бирээде, амгы тываларның бурунгу өгбелериниң VI—XII вектерде хая-дашка сиилбип каан эрги түрк бижиин бистиң амгы бижиивис ышкаш хүн аай, ийиде, моол бижикти өрү бедик угдан куду чавыс угже, үште, арабтарның бижиин хүн дедир азы оң таладан солагайже углай бижиир болгаш номчуур болгай. Дөртте, англи чогаалчы Джонатан Свифт «Гулливерниң аян-чоруу» деп ном бижээшинда лилипуттарның бижиин бижип, номчуурун 90 градус ийлендир азы шавышкак кылдыр айыткан. Ынчаарга ак дептержигеште «чурукшыйыг № 1».ниң өске бижиктерден ылгалыр чүвези болза ында делегейде сес чүктүң сес адын тус-тузунда хүн аай, а ниити десдараалаан адын хүн дедир бижиири болгаш адаары болур. Оон ыңай ак дептержигештиң 2-ги арнында эгени «Сес чүк» деп адаар ужурлуг турда, «Сес чүс» (азы 800) деп соора адааш, ол эгеде мындыг тайылбыр кылган: «Эът мага-боттуң аттары бо-дур: хей-салгын, от, довурак, демир, октаргай, суг, даг, ыяш...» Кижиниң баар ужурлуг эки, барбас ужурлуг багай чүктерин ында айыткан. Оларның экилери бо-дур: эм, таң, буян-кежик, хей-аът, амы-тын шаңналы. Багайларының аттары мындыг: четкер, эл-боттуң четкери, хоран, шулбус. Оларның кайызы-даа дөрт-дөрт.

Оон ыңай адаанывыс таблицада 81 көзенектиң өзек ортузунда 1-ден 9 чедир сан бижээш, оларның өзээнче «5» санны көргүскен. Ол саннарның болгаш таблицаның дугайын дептержигештиң 3-кү арнында мынча деп тайылбырлаан: «Бистиң бо үндүрген чурагайывыстың ачызы-биле бодуңар салым-чолуңарны баш удур билип алыр аргалыг болзун дээш мону тодаргайлап киирдивис. База катап сагындырып каалы, эр кижини «От» деп аттан хүн дескинер аайы-биле, херээжен кижини «Суг» деп ат-биле дескинер уундан дедир санаар. База бир тайылбыр. Шыйыт-чуруктуң ортузунда саннарны көрүп олур силер. Ол болза солагай холдуң үш эргээ-дир. Ортузунда «5» санга дегбейн «эр кижи «9» сандан база хүн уу-биле, херээжен кижи «1» сандан эгелеп хүн дедир санаптарга, кижиниң келир мени үнүп келир. Бо тайылбыр шыйыгда «сес чүктү» билип алырындан аңгыда, тос мен кайдаазын катап-катап кичээнгейлиг тодарады бээрге, ак дептержигештиң сөөлгү 16-гы арнында ады бижиттинген дөрт чурагачы номчукчуну чула мегелээш, чүгле акша ажылдап ап, сарыг шажынның бурган башкызының мурнунга чараш эвес болуп буруудааннар. Ак дептержигештиң 2-ги арнында тода парлаттынган моон даараазындагы 6 сөс судурунуң дөрт очулдурукчузунуң ак сеткилдиг болбаанын илерелиринге дузалаар. «Чөөн чүк — демир», «барыын чүк — ыяш».

Эр кижиниң салым-чолун тодаргайлаары-биле «От» деп аттан эгелеп хүн аай санааш 3-кү чүк — чөөн чүкке келирге, ында «чөөн чүк — демир» дивээн, а «демир — барыын чүк», а 7-ги чүк — барыын чүкте «барыын чүк — ыяш» дивээн, а чөөн чүк — ыяш» деп бижээн. Ол ышкаш херээжен кижиниң «суг» аттан эгелеп хүн дедир санааш 3-кү чүк — барыын чүкке кээрге, ында «барыын чүк — ыяш» дивээн, а «Чөөн чүк — ыяш», 7-ги чүк — чөөн чүкке кээрге, ында «чөөн чүк — демир» дивейн, «демир — барыын чүк» деп бижээн. Мынчап кээрге, эң-не кол таблицаны 180 градус челир чартык тырыкыландыр андара тудуп алгаш номчуурга, чүктерниң ус-шии ортаданы бээр. Ынчалза-даа өске хамык көргүзүг болгаш айтылганың баштары бут, буттары баш болуп өскерилгеш, харын суг от болуп, демир ыяш болуп хуулуп, «чүк соңгу», «чүк соңгучөөн», «чүк мурнуу» дээн ышкаш чаа аттар, сөстер тыптып кээр.

Оон ыңай дептержигештиң 5-ки арнында: «кандыг-даа кижиниң мени 1, 10, 19, 28, 37, 46, 64, 73, 83, 91 харлыында эгилде болуп кирер» дээн. А херек кырында 9 чыл санында-ла эргилип турар «тос мен» кижиниң 55 харлыында эргилер мениниң оюп эрткеш, 82 харда эргилер мени 83 харда эргилер кылдыр соора айыткан.

Дептержигештиң 14-кү арнында «Шакты санаары» деп эгениң адаандан мынча деп номчуур бис: «Бурунгу шагның судурунда «хонук» дугайында мынчаар тайылбырлаан. «Кадыг кижиниң 360 тыныжы 60 минутага деңнежир, ону ол тыныш санынга көвүдедиптерге, бир хонук үнүп келир. 30 хонуктан бир ай, 12 ай бир чыл-дыр. Хонукта 12600 тыныш бар, азы 12 шак-тыр. Ук шактарны 12 дириг амытан адыбиле азы чыл аттары-биле дөмейлештир адаар».

Бир эвес судурнуу-биле алыр болза, 360 тыныш 60 минутага, а ындыг болганда, 6 тыныш чаңгыс минутага деңнежир ышкажыл. Бистер хол, хана азы стол шактарын көрүп алгаш, бодувустуң тыныжывысты санап көөр болзувусса, амгы шагдазы шаандагы чаңгыс минута иштинде, ортумаа-биле ишкээр 60, дашкаар 60, а каттышкаш 120 тыныш болур. Ол 120 тыныштың 60 минутага көвүдедирге, шаандагы чаңгыс шакты 7200 (120х50), а хонуктуң 12 шагында 86400 (7200х12) тыныш болур. Ынчаарга судурнуң бир хонуунуң 12600 тыныжын 360 тынышка хуваарга, хонуктуң шагы 12 эвес, а 35 (12600:360) шак болур ышкажыл. Ол-ла тыныш хонуктуң 12 шагынга (азы 60 минута бүрүзүнге) хуваар тыныш 360 эвес, а 1050 болур.

Ак дептерниң шак санаан очулгазын бир солунга Григорий Санчааның кылган очулгазы-биле деңнеп көрээли. Бодунуң «Моол шак санажылгазында» деп чүүлүнде Григорий Буратович мынча дээн: «Эрте-бурунгу «Мэрээд гардхын орон бэрмэдийн аймаг оршиваа» деп номда «кадык кижиниң 350 тыныжын бир минутага алганын бир хонук, үжениң бир ай, 12-ни чыл дээр» деп бижээн. Бир хонукту 21600 тыныш ийикпе, 12 шак 60 минута деп көөр болгаш хонуктуң шактарын 12 чылдың ады-биле адаар». Бо очулгада бир хонуктуң 21600 тыныжын 12 шакка хуваарга, бир шакта тыныш саны 350 эвес, а 1800 болур ышкажыл.

Ам бистиң аравыста чок Эрзин чурттуг хүндүлүг хоочуннар Дөптан Ендан, Даваалаң Сагаачы, Марлен Дагаа сугларның моол чурагайжылар-ның чурагай чазарын эскергенин бо одуругларның автору дыңнап чораан. Ооң чижээнге, бо чылдың Шагаазын улуг кыдат улус январьның 23-те эрттирип турда, бистиң эвээш санныг тывалар моолдарны өттүнгеш, февраль 21-де эрттирдивис, а ам келир чылын февраль 11-де, соңгу чылын январь 31-де шагааларны өскээр көжүрбес боор бис деп идегээр херек.

«Чурагай — салым-чолдуң номналының» очулдурукчулары далажып ажылдааш, суртаал нептередилгезиниң чүгле өлүрээн эвес, харын бүдүн хөлдү безин чазыпканын кижи кайгаар-дыр. Ындыг янзылыг эллепейни хоочун тывалар «кижи-ле кайгаар, ыт сыгырар, хаван дешкилээр» дижир боор ийин. Моон соңгаар ындыг шыңгыы чазыг болбас-ла болзунам. Оо, омани падми хум!». Кижиниң агаар тынар тыныш саны минута, шак, хонук бүрүзүнде 6, 7 азы 4 катап эвээжевес болзун. Өршээ!!?

Сандый БАДАА.
Чаа-Хөл суур.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ачавыс Авый-оол Дадарович **СИМЧИТ** бо хүннерде бежен харлап турар. Бүгү назынын ол улустуң ажы-төлүн кижизидери-биле холбап, Тес-Хемниң, Кызылдың школаларынга, музыка школаларынга ажылдап, янзы-бүрү оюн-тоглаа, концерт-көрүлделерге киржип, бүгү күжүн харам чок берип келген. Амгы үеде ачавыс Чербиниң дузалал школазында класстан дашкаар ажылдар талазы-биле удуртукчулавышаан, өөнүң ишти Татьяна Севеновна-биле ажы-төлүн өстүрүп турар.

Холу алдын, кылбас-тутпас чүвези чок,
Ховар иштиг кижилерниң бирээзи боор.
Ачам бөгүн бежен харны харлап турар,
Ам-даа кызып, ажыл-иштен салдыкпайн чор.

Чурттаар оран бажыңны-даа туда кааптар,
Арга кезип, аннап-диңнеп чоргулаар-даа.
Шүлүк бижип, аялга-даа чогаадыптар.
Ажы-төлү чоргаарланыр мээң ачам.

Ачавыстың төрүттүнген хүнү-биле аңаа чүректиң ханызындан изиг байырны чедирбишаан, кас-кежиин күзеп тур бис.

УРУГЛАРЫ: Аюна, Чойгана, Кызыл-Маадыр, Эртем-Херел, Света, Алдынай, өөнүң ишти Татьяна Севеновна.

◆ ◆ ◆

Бистиң ававыс Чечекмаа Ховалыговна **ОРТУН-ООЛ** ноябрь 29-та 50 харлаар. Ававыс Ак-Дуруг ортумак школазынга үр чылдарда вожатыйлап, орус, тыва дылдар башкылап, класстан дашкаар ажылдың организакчызы боор ажылдап келген. Ол бодунуң арга-мергежилин доктаамал бедидип, чогаадыкчы, эки ажылы дээш шаңнадып-макталып, чурт иштинге болгаш даштыкыга-даа эш-өөрү-биле кады аян-чорук кылып чоруп турган. Ол ылаңгыя Германияның 20 ажыг хоорайларын кезип, кожавыс Моолдуң Нарынбулак школазынга барып, дуржулга солчуп чораан.

Ававыс бодунуң ажылдап турар коллективиниң болгаш эш-өөрүнүң хүндүткелин чедип алган. Ынак ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр амыдырал-чуртталгазынга улуг-улуг чедиишкиннерни, кас-кежиин болгаш быжыг кадыкшылды күзеп турар бис.

Өөнүң ишти Октябрь Васильевич, уруглары — Нэлли, Эмма, Элла, Аяна, Мөңгүн, Женя, күдээлери — Градов, Денис, Мерген, уругларының уруглары — Херел, Сай-суу, Алдын, Сырга.

Чарлалдар бюрозу

СИЛЕРНИҢ ЧАГЫГЛАРЫҢАРГА

МАГАДЫЛАЛ

«Чамдан и К» дээр кызыргаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге силерниң чагыгларыңарны магадылалдыы-биле, чогуур үезинде кылып берип шыдаар.

ОЛ ДЭЭРГЕ ЯНЗЫ-БҮРҮ ХЕВИРЛИГ ТАНМАЛАР, ШТАМПЫЛАР, МАКСИМИЛЬЕ, ЭКСЛИБРИСТ, БАРААННАР БОЛГАШ ПРОДУКЦИЯЛАР ДЕМДЕКТЕРИ, АЛДЫННАПМӨҢГҮННЕП КЫЛГАН ЧАЛАЛГАЛАР-ДЫР.

Ол бүгүнү бистер силерниң күзээниңерни, чагааныңарны ёзугаар кандыг-даа өннер-биле сиилбип каастап тургаш кылып бээр бис.

Бистер хол-биле эптеп, чыыр пумераторларны, датерлерни, штампыларны болгаш өске-даа ындыг хевирлиг чүүлдерни силерге база сүмелеп болур бис.

Бо бүгүнү чагыг киирген кижи бодунуң күзелин ёзугаар канчаар-даа кылдырып ап болур.

Бисте өртектер өскелерден оранчок чиик болгаш силерни кажан-даа хүлээп алырынга белен бис.

БИСКЕ КЭЭП, ЧАГЫГЛАРНЫ КЫЛЫРЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР БИС.

Долгаар телефон № 2-16-70.

КИНО

НОЯБРЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Чүнү-даа шыдаар солдат» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Бүгү күш-биле» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ээремчигей дузаа» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бистиң ызыгуур салгалывыс» 13.00, 15.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Черлик куу куштар» 9.00 шакта; «Джокер» 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

Республиканың хоочун журналистериниң бирээзи, тыва телерадиокомпанияның телестудиязының улуг редактору, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы
Алексей Иргитович
ЧАРАШ-ООЛДУҢ
элекке мөчээни-биле холбаштыр ооң төреддеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация яамызы илергейлеп тур.

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363506.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь). М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы). В. М. Сат. Н. С. Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 15-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73, көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-04; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада [illegible] черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.896. Чагыг № 224. Индекс 54240.